نووسینی : نادر فەتحی (شوانە)

ساڵی 2709 ی کوردی

زیاتر له سێ میلیارد ساڵه لەسەر پلانێتی ئێمه "ژیان" هەیە. ئەمڕۆ زۆربەی مرۆڤ پێیانخۆش نییه گوێ بیستی ئەوە بن که مرۆڤ لێهاتوویی پرۆسەی پەرەسێنراوی مەیموونەکانن (لانی کەم زانست ئەمڕۆ لەسەر ئەو باوەڕەیە). زانست دەڵی ئەو مەیمونانەی له پرۆسەیەکی درێژی کاتیدا بوون به مرۆڤی ئەوڕۆیی بریتین له مرۆڤی مەیموونی که "شامپانزەکان" ، "گوریلەکان" و "ئۆران ئۆتانەکان" دەگرنەوە. دیاره ئەو بۆچوونه هەڵمی ناو گەدە نییه و لێکۆڵینەوەیەکی ساڵیانی درێژی زانایانی ئەو بوارەیه که بۆ سەلماندنی ئەو ڕاستییە، بەڵگەیەکی زۆریشیان کۆکردۆتەوە.

بەداخەوە بەهۆی زەختی ئایینی لەسەر کۆمەڵگای ئێمە، هەرکەس تەنانەت باسی ئەو بۆچوونانەش بکات، به کافر و بابی و دژبه ئایین دادەنرێ. بەبڕوای من ئەوە ئەرکی هەرکام له ئێمه مرۆڤە، جیاواز له هەر بیر و باوەڕێکی که هەمانه گوێ بیستی هەموو لایەنەکان بین و بۆ روونکردنەوەی ناشەفافییەکان به هەڵسەنگاندن و له پەنایەکتردانانی بەڵگەکانی لایەنەکان، واته "بەڵگەی ئایینی و بەڵگەی زانستی" بڕیار بدەین. ئەو نووسراوەیه به شێوەیەکی ساکار بۆ تێگەیشتنی گشتی ئامادەکراوە و زۆر به قووڵی نەچوونەته ناو بابەتەکانەوە. هیوادارم له نووسراوەکانی داهاتوو دا بتوانم به بەڵگەی زۆرتر، له روانگەی زانستەوە لاوەکانمان سەبارەت بەو بۆچوونانه ئاگادار کەمەوە.

لێرەدا له ناخی دڵمەوە سپاسی کاک مەنسور سدقی دەکەم که بەسەر ئەو نوسراوەدا چۆتەوە و بۆ دیتنەوەی وشه یارمەتیی داوم.

نادر فەتحی (شوانه)

جۆزەردانی 2709 ی کوردی

پێرست : لاپەڕە

پێش وتار	5
لە ئاژەڵەوە بۆ مرۆڤ	
ئایا ئێمە لە وەچەی مەیموونەکانین؟	6
چلۆن مرۆڤ بەسەر گۆی زەویدا بڵاو بوونەوە؟	8
بۆچی مرۆڤی رەش، سپی و زەرد هەن؟	11
لە کوێوە جیاوازیی مابەینی مرۆڤ و ئاژەڵ دیاری دەکریێ؟	14
فەرهەنگ چییە؟	17
لە ڕاوکەر و کۆکەرەوە بەرەو شارستانییەت	
مرۆڤی سەردەمی بەردینی چلۆن ژیاون؟	19
کار لەسەر زەوە و وەرزێر چلۆن پێکهاتوون؟	20
کام یەک لە ئاژەڵەکان دەستەمۆ کران؟	22
بەهۆی کشتوکاڵەوە چ گۆڕانکارییەک پێکهات؟	23
شارەکان چۆن پێکهاتن؟	25
فەرهەنگی شاری بە چ مانایە؟	27
مرۆڤ بە گشتیی	
بنەماڵە چییە؟	29
مرۆڤ چلۆن دەتوانن لە کۆمەڵگای گەورەدا بژین؟	32

بۆچی مرۆڤ شەڕ دەکەن؟ 35
تەکنیک و پێشکەوتنی چەک، چ کاردانەوەیەکی هەبووە؟ 37
پارە و سەودا چ مانایەکیان هەیە؟ 39
بیرمەندەکان و هونەرمەندەکان
بۆچی مرۆڤ باوەڕی بە خوداکان هەیە؟ 41
ئێمە مانای"چاکە" و "خەراپە" لەکوێوە دەزانیین؟ 44
مەبەستی مرۆڤ لە هونەر چییە ؟ 46
زانست چۆن پێکهات؟ 48
ئەندازیاری و تەکنەسیەنەکان
گرنگترین دۆزراوەکان کامانەن؟ 51
مرۆڤ چۆن وێنا بە دنیای خۆی دەدا؟ 54
ئایا مرۆڤ ژینگە لەناو دەبات؟ 56
ئایا دەتوانین ژینگە و زەوی رزگار کەین؟ 59

پێش وتار :

لە ناو هەموو گیانلەبەراندا هیچ زیندەوەرێک بە قەرا مرۆڤ گۆڕانکارییان بەسەر زەویدا نەهێناوە. مرۆڤ لێرەوار دەکێڵێ بۆ بەرهەمهێنانی میوە، گوند و شار دروست دەکات، چەرخی دۆزییەوە، داشقە و ئۆتۆمبێیل و کەشتی و هەروەها شەمەنەفەر و فڕۆکەی دروست کردوە. پیرامید (ئەهرام)ی وا مەزنی پێکهێناوە، بەنداوی گەورە ساز دەکات. کتێب بە زمانە جۆرواجۆرەکان دەنووسێت، موسیقای خوڵقاندوە و زمانی پێکهێناوە و... بە هۆی چاوەدێری، تاقیکردنەوە و بیرکردنەوە، هەوڵی تێگەییشتن لە دنیای دەوروبەری خۆی لە ماکە بچکوولەکانەوە تا دنیای بێ کۆتایی بۆشایی، دەدات. تەواوی ئەو تواناییانەی بەهۆی گەشەسەندنە، کە بە درێژایی میلیۆنان ساڵ هێزی بیرکردنەوە، هەست، جوانکاری، پێداویستیی و لێهاتوویی پێکیهێناون.

ئەو نووسراوەیە باس لە بارودۆخی مرۆڤ لە کاتەکانی زۆر کۆنەوە تا ئێستا دەکات و بە لەبەر چاوگرتنی ئەویکە "هەرکەس رابردووی خۆی بناسێت، لە ئێستای خۆی تێدەگات و دەتوانێت پلان بۆ داهاتووی دابڕێژێت"، هەوڵی وەڵامدانەوەی ئەو پرسیارانە دەداتەوە :

چ شتێک مرۆڤ لە هەموو گیانلەبەرانی تر جیا دەکاتەوە؟
بۆچی مرۆڤ بەو جۆرەیە کە هەیە؟
چۆن مرۆڤ توانی ببێتە حاکمی دنیا؟
ئەو لێهاتوویيەی لە داهاتوودا چی لێ بەسەر دێت؟

ئایا ئێمە لە وەچەی مەیموونەکانین؟

ساڵی 1974 لە ناوەچەی "ئافار"ی ئیتیۆپی ئەمریکاییەک بە ناوی "دۆناڵد جۆنسون" دۆزینەوەیەکی سەیری کرد. لە گەڕان بەدوای وەچەی ئینساندا لە لێژایی کێوێک ژومارەیەکی زۆری ئێسقان دۆزییەوە کە هەموویان لە پەیوەندی لەگەڵ تەنیا سکلێتێک و ئێسقانی سەری شێوە مەیموونێک دا بوون. لێکۆڵینەوە لەسەر ئەو دۆزراوەیە دیاری کرد ئەو ئێسقانانە هی ژنێک بووە کە نزیکەی 3 ملیۆن ساڵ لەمەوبەر ژیاوە، باڵای 1 متر و کێشی 30 کیلۆ بوە و دەبووبێ وەک مرۆڤ قیت بەرێدا ڕۆییبێت! تا ئەو کاتە زانستی مرۆڤایەتی دۆزینەوەی ئاوا لەمێژینە و کۆن کە ئێسقانەکانی تەواوی گیانلەبەرەکەی بە پتوونی دەگرتەوە، بە خۆیەوە نەدیبوو. ئەو ژنە پەیوەندییەکی زۆر ئاشکرا و بەڵگەیەکی روونی مابەینی مرۆڤ و مەیموونی نیشان دەدا. ئەو ژنە بە "لووکی" ناوبێژ کرا. "لووکی" نەدەکرا بە مرۆڤ بناسرێت و نە بە مەیموون. ئەو هەواڵە ئەو کات لە تەواوی دنیادا دەنگی دایەوە. هەزاران ساڵ مرۆڤ لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە لە لایەن خودا هەر وەک لە کتێبە ئایینییەکاندا هاتووە، بە شێوەی "ئادەم و حەوا" یەکەمین مرۆڤ خوڵقاون!

لە کتێبی ئایینی ئینجیلدا نووسراوە : "خودا لە خۆڵ و لیم شکڵێکی دروست کرد و گیانی لەبەر هێنا کە بووە هۆی خوڵقاندنی "ئادەم"، یەکەمین مرۆڤی سەر جیهان"! ئەوڕۆ زانست دەڵێت کە مرۆڤ پێکهاتەی زیاتر لە 3 ملیارد ساڵەی گەشەسەندنە کە هاوڕێ لەگەڵ هەموو گیانلەبەرانی تری ئەو جیهانە پێکهاتوون. ئەگەرچی گوتنی ئەو بۆچوونە رەنگە زۆر دژوار بێت کە وەچەی پێشووی ئێمە مەیموونەکانن! بەڵام "لووکی"یش یەکێک لەو بەڵگانەیە بۆ سەلماندنی ئەو بۆچوونە.

مرۆڤ له ناو هەموو گیانلەبەرانی سەر زەویدا جێگایەکی تایبەت بەخۆی هەیە. بە هۆی توانایی کەڵک وەرگرتن لە مێشک و کارایی دەستەکانی و هەروەها زمان و نووسراوە، توانیویەتی لێهاتوویی و ئەزموونەکانی خۆی بە نەوەکانی داهاتووی راگوێزێ. مرۆڤ بۆ رووبەڕووبوونەوە لەگەڵ بارودۆخە جۆراوجۆرەکانی ژیان و هەڵسوکەوت لەگەڵ پێکهاتەکان، دەشتوانێت داهاتووی خۆی دارێژێت. مرۆڤ راکێت ساز دەکات، نەخۆشییەکان چارەسەر دەکات، بیر لە چارەنووسی گردون دەکاتەوە، کاری هونەری پێک دێنێت و ... لەهەموو شتێک گرنگتر مرۆڤ تەنیا گیانلەبەرێکە کە دەزانێت، رۆژێک تەمەنی کوتایی پێ دێت و دەمرێت.

چلۆن مرۆڤ بەسەر گۆی زەویدا بڵاو بوونەوە؟

ژینگەی مرۆڤی کۆن لە سەرەتادا بە رۆژهەڵاتی ئافریقا مەزندە کراوە چونکە هەر لەویش کۆنترینی مرۆڤ دۆزراونەتەوە. هەر لێرەشەوە بۆ شوێنەکانی تر کۆچیان کردووە. هەروەها گەشەسەندن و گۆڕانی "مرۆڤی مەیموونی" بۆ مرۆڤی ئەوکات کە زانایان ناوی مرۆڤی سپی یا "هۆمۆساپیەنس"یان لێناوە، هەر لە ئافریقا پێکهاتووە. یەک لە تایبەتمەندییە هەرە گرنگەکانی جیاوازی مابەینی ئەو دووە، گەورەبوونی مێشکی "هۆمۆساپیەنس"ە کە بە کەڵک وەرگرتنی لێهاتووانە لە مێشکی، توانیوێتی گۆڕان لە ژینگە و شوێنی ژیانی پێکبێنێت.

کۆنترین و بەناوبانگترین گیانلەبەری مابەینی مەیموون و مرۆڤ "ئاوسترائۆپیتێسوز" یان (مەیموونی باشوور)ە کە ئەو شێوەیەی تەنیا لە ئەفریقا دۆزراوەتەوە. سەرەڕای ناوەکەی، ئەو ئیتر مەیموون نەبووە، چونکە ئەو بە شیوەی قیت رێگا رۆییوە و گەورەیی مێشکی دووبەرامبەری شامپانزەی ئەوڕۆیی بووە (بارستەی 560 سانتیمتری سێ جا). بەڵام نێوچاوانێکی تەخت و بەهەڵسنەنگاندن لەگەڵ دەموچاوی شەویلکەیەکی تارادەیەک گەورەی هەبووە و بە راەحەتی مرۆڤی ئەمرۆیی نەیتوانیوە لەسەر دوو قاچی بە رێدا بڕوا. "لووکی"یش هەر شێوەیەک لەو وەچەیە، واتە (مەیموونی باشوور)ە. بەهۆی هەبوونی مێشکێکی بە بارستەی 350 سانتیمتری سێ جا و لە پەیوەندی لەگەڵ جەستەی بچووکیدا، بە ئاشکرایی گەورەتر لە مەیموونی ئەوڕۆیی بووە.
"هۆمۆ هابیلیس" ، مرۆڤی مەیموونی بە بارستەی نیزیکەی 670 سانتیمتری سێ جا مێشکەوە، یەک لە مرۆڤە بەتواناکان

بووه. ئەو لە بەرد وەک کەرەسە کەڵکی وەرگرتووە. کۆنترین بەڵگە بۆ بەکارهێنانی بەرد وەک کەرەسە، دەگەڕێتەوە بۆ 2،5 ملیۆن ساڵ بەر لە ئێستا کە لە رۆژهەڵاتی ئەفریقا دۆزراونەتەوە. "هۆمۆ ئێرێکتوس" دواتر، واتە 1،5 میلیۆن ساڵ بەر لەئێستا ژیاون و بەڕاشکاوی بارستەی مێشکیان گەورەتر و نیزیکەی 900 تا 1200 سانتیمتری سێ جا بووە. ئەوان کەڵکیان لە ئاگر وەرگرتووە، کەرەسەی دارتاشینیان دروستکردوە، خانووچکەیان سازکردوە و ئاژەڵی وەک فیل و کەرگەدەنیان ڕاو کردووە. ئەو مرۆڤە کۆنانە لە ئەفریقاوە بەرەو ناوەچە فێنکەکانی ئوورووپا و ئاسیا بڵاوبوونەتەوە. نیزیکەی 300 هەزار ساڵ بەرلە ئێستا وەچەیان لەناو چووە.

300 تا 250 هەزار ساڵ پێش ئێستا وەچەیەکی تر لە مرۆڤ بە ناوی "هۆمۆ ساپیەنس" لە ئەفریقا و ئوورووپا هاتوونەتە سەر گۆی زەوی کە جیاوازییەکی گەورەیان هەبووە لەگەڵ "هۆمۆ ئێرێکتوس"ەکان. ئەوەیکە "هۆمۆ ساپیەنس"ەکان وەچەی پەرەسێنراوی "هۆمۆ ئێرێکتوس"بوون تا ئەوڕۆش نهێنی ماوەتەوە. گەورەیی مێشکیان یەک لە هەرە گرنگترین تایبەتمەندییەکانە، کە نیزیکەی 1300 سانتیمتری سێ جا بووە.

هاوکات لەگەڵ پەرەسەندنی مرۆڤی کۆن بۆ "هۆمۆ ساپیەنس" لە ئەفیقا و ئاسیادا، مرۆڤێکی تر بە ناوی "نئاندرتاڵ" لە ئوورووپا و رۆژهەڵاتی کۆن هاتنە سەر گۆی زەوی کە 100 تا 350 هەزار ساڵ پێش ئێستا ژیاون.

جێ پێی "هۆمۆ ساپیەنس"ەکان کە ئێمەش وەک مرۆڤی ئەمڕۆیی بەشێک لەوانین، لە لایەن شوێنەوارناسانەوە لە ئەفریقا دۆزراوەتەوە کە باس لە 120 هەزار ساڵ بەر لە ئێستا دەکات. بەدوای لێکۆڵینەوە نوێیەکان دەرکەوتووە کە 90

هەزار ساڵ بەر لە ئێستا لە ئیسرایل ژیاون و 40 هەزار ساڵ پێش لە ڕێی ئاویدا لە ئاسیاوە کۆچیانکردوە بۆ ئوسترالیا. 15 تا 30هەزار ساڵ پێش ئێستاش توانیویانە لە سیبیرییەوە بەرەو ئەمریکا و لەوێشەوە تا شیلی ئەوڕۆیی کۆچ بکەن.

بۆچی مرۆڤی ڕەش، سپی و زەرد هەن؟

زۆر لەمەوبەر مرۆڤی پێش ئێمە موویەکی زۆر لەسەر لەشیان هەبووە(تووکن بوون) کە بە تێپەڕبوونی کات جگە لە بەشێکی کەم، هەمووی لە ناو چووە و ڕژاوە. ئێمە ناتوانیین بزانین ئەوە کەنگێ ڕوویداوە، چونکە موو وەک ئێسقان نییە و زوو لەناو دەچێ و دەرفەتی پشکنین و لێکۆڵینەوە ناهێڵێتەوە. ئەویکە لەڕاستیدا بۆ ئەو تووک و کوڵکە ڕژاوە، ڕوون نییە. هێندێک لە پسپۆڕان گومانی ئەوە دەکەن، مرۆڤەی ئەوکات لە ئەفریقا بەهۆی ڕاوکردنی ئاژەڵ و خێرا جووڵانەوەی بەو هەموو تووکەوە، نەیتوانیوە گرمای لەشی بە باشی بداتە دەرەوە و ئەوە بۆتە هۆی ڕژانی تووکی لەشی.

لە دنیای ئەمڕۆی ئێمەدا مرۆڤی هەمەجوور لەباری ڕەنگی پێستەوە دەبینرێن. ئەو جیاوازیی و ئاڵوگۆڕە بە درێژایی ساڵیانی زور پێکهاتوون کە نزیکەی 100 تا 50 هەزار ساڵی خایاندووە. ئێستا ئەو باوەڕە هەیە کە یەکەم مرۆڤ ڕەنگی پێستیان قاوەیی (ڕەش ئەسمەر) بووە. ئەو ڕەنگە لەباری بیۆلۆژییەوە زۆر جێی باوەڕە، چونکە ماکەی ڕەنگی تاریک لە پێستدا، واتە "مێلانین" پارێزەرێک بووە دژ بە تیشکی تاوی زۆر بەتین بۆ بەربەرەکانی لە نەخۆشییەکانی وەک شێرپەنجە و نەخۆشییە پێستییەکان. لە لایەکی ترەوە، بەشێکی کەم لە تیشکی "ئەوپەڕی بەنەوش" بۆ مرۆڤ بەکەڵکە، ئەویش بۆ پێکهێنانی ویتامین D کە بۆ سلوولەکانی پێست زۆر پێویستە. بە پێی تاقیکارییەکان، ئەو مرۆڤانەی وا لە ژینگەکەیان تیشکی هەتاو کزە، ماکەی ڕەنگی تاریکی پێستیان لە ناو دەچێ، چونکە پێست بەهۆی کزیی تیشکی هەتاو ناتوانی ماکەی

پێویست بۆ دروستکردنی مێلانین پێکبێنێ. وەک ئورووپاییەکان و بە تایبەت بەشی باکووری کە بە هۆی کزیی تیشکی هەتاو رەنگی پێستیان زوور سپییە. لە ئاسیا و بەپێی ناوچە جۆراوجۆرەکانی، پێست لە رەنگی زەردەوە تا قاوەیی تاریک لەخۆ دگرێت.

جیاوازییەکانی رەنگی پێست لە زۆربەی ناوەچەکاندا بستراوەتەوە بە تایبەتمەندییەکانی تری مرۆڤ. لە باشووری بیابانی ئەفریقا، مرۆڤ هەن کە نەتەنیا لەباری پلەی رەنگی پێست (قاوەیی تیرە تا رەشی تەواو)، بەڵکو رەنگی چاوی قاوەیی تاریک و قژی فڕ و رەش و لێوی ئەستوریان هەیە. لە رۆژهەڵاتی ئاسیا مرۆڤ زۆربەیان رەنگی پێستی زەردی مەیلەو ئەسمەر و مووی رەشی ساف و چاوی بادامی و دەموچاوێکی ساف و لەشێکی بێ تووکیان هەیە. ئوورووپاییەکان زۆربەیان پێستێکی رۆشن و رەنگی چاویان شین، قاوەیی یا سەوزە و موویەکی سافی کاڵ یان مەیلەو رەشیان هەیە.

پسپۆڕان مرۆڤیان بەسەر سێ دەستەدا دابەش کردوون : "نیگرید"، "مەنگۆلید" و "ئوورووپید". بەڵام سەرەڕای ئەوەش مرڤ هەن کە لە هیچکام لەو سێ گرووپەدا جێیان نابێتەوە وەک: "هۆتنتۆت"ەکان و "بووشمەن"ەکان لە ئەفریقا، "ئاینو" لە ژاپۆن و هەروەها مرۆڤە زۆر کۆنەکانی ئوسترالیا.

"ڕەگەز"ەکان گرووپێکی جیاواز بەخۆیان نیین بەڵکو تەنیا لە باری شکڵ و شەمایلەوە جیاوازییان هەیە. بۆ نموونە سوئێدی کاڵی قژ زەرد و ئیتالیایی ئەسمەری قژ رەش، هەردوویان ئوورووپایین.

لەڕاستیدا وشەی ڕەگەز جیاوازی مابەینی مرۆڤە لە پڕۆسەی پەرەسەندندا و تایبەتمەندیی چۆنیەتیی شکڵ و شەمایلە. ئەوەیکە مرۆڤ لەباری کولتووری یاخود تایبەتمەندەییەکانی ترەوە، وەک زمان و ئایین و نەریت و ... جیاوازن، هیچ پەیوەندی بە ڕەگەزەوە نییە. پیاو نابێ بەهۆی ڕەگەزێکی تایبەتەوە مرۆڤ هەڵسەنگێنێت. هەموو مرۆڤ لەباری بایەخەوە وەک یەکن و هیچ جیاوازییەک وەک رەنگی پێست، زمان، رەنگی قژ و ... یەکیان لەویتر بایەخدارتر ناکات.

له کوێوه جیاوازیی مابەینی مرۆڤ و ئاژەڵ دیاری دەکرێ؟

دوای لێکۆڵینەوەی پسپۆڕان لەمەڕ جیاوازیی مابەینی "ژێنی میراتیی" مرۆڤ و مەیموون، بە سەرسووڕماوی روون بۆوە کە نیزیکایەتی ژێنی میراتی مرۆڤ و شەمپانزە 98 لە سەدە. ئەو لێکۆڵینەوەیە سەلماندی کە مرۆڤی مەیموونی لەباری ژێنیتیکییەوە زیاتر بە ئێمە نیزیکە تا بە مەیموونەکانی تر. جگە لەوە بەهۆی چاوەدێریکردن، روونبۆوە هەڵسوکەوتی شامپانزەکان زۆر لە هی مرۆڤ دەچێت. بەڵام سەرەڕای ئەوانەش زۆر تایبەتمەندی هەن کە جیاوازی مابەینی مرۆڤی مەیموونی و مرۆڤ دیاری دەکەن. بۆ نموونە : مرۆڤ یەکەم گیانلەبەری شیردەرن کە بە شێوەی قیت لەسەر دوو پێ دەڕۆن. مرۆڤ توانیویە لە کاتی ڕاودا لەسەر پێ راوەستێ یاخود بجولێتەوە و هاوکاتیش بتوانێ لەهەر دوو دەستی بۆ کارەکانیتری کەڵک وەربگرێت.

مرۆڤ بە کەڵک وەرگرتن لە دەستی بۆ دروستکردنی کەرەسەی پێویست بۆ ژیان وبەتایبەت بۆ ڕاو، توانیویە ئاژەڵی زۆر لەخۆی بەهێزتر لەناو بەرێ و ماوەی تەمەنی خۆی لەو ناوچانەی تێدا ژیاوە زیاتر بکات. بە ئاگاییەوە کەرەسەی بەرد و داری نووکتیژی دروستکردوە بۆ پارێزگاریی لەخۆی و بڕینەوەی دار کە هەم بۆ دروستکردنی ئاگر و هەم بۆ سازکردنی کەپر و خانووچکە کەڵکی لێ وەرگرتووە. لە کاری رۆژانەی مرۆڤدا کەم کار هەن کە کەڵک لە دەست وەرنەگیرێت. دیارە هاوکات بۆ ئەو کارانە کەڵکی لە گرنگترین ئەندام، واتە مێشکی وەرگرتووە.

مێشکی مرۆڤ یەکێک لە گرنگترین و ئالووزترین و بەکارهاتووترین ئەندامی لەشە لە نێوان هەموو گیانلەبەراندا.

پێکهاتووه له زیاتر له 100 میلیارد یەکەی دەماریی کە له پەیوەندی چەند لایەنەی مابەین دەمارەکاندا نەتەنیا کارەکانی لەشیان وەئەستۆ گرتووە، بەڵکو ئەو زانیارییانەی وا بەهۆی هەستەکانییەوە پێی دەدرێ، بە کارلێکەریی هێزی توانایی و گۆڕانکاریی، وێنەیەکی تایبەت بۆ دنیای دەوروبەری ساز دەکات. بەڵام واش نییە کە مێشکی مرۆڤ لە باری فیزیکییەوە جیاوازییەکی سەرەکی و مەزنی لەگەڵ مێشکی شامپانزەدا هەبێت. زۆر یەک لە کردەوەکان بۆنموونە توانای فێربوون و توانای راگیریی مێشک لە هەردووکیاندا بەدی دەکرێ. تەنانەت توانای تێگەییشتن لەمابەین گرووپەکانی ناو دنیای ئاژەڵدا بە ڕاشکاویی هەیە و هەستی پێدەکرێت. شەمپانزەکان هەروەک تاقیکارییە نوێیەکان نیشانیان داوە، دەتوانن ویستەکەیان بەرنامەڕێژی بکەن یاخود بۆ کار لە کەرەسەی سادە کەڵک وەربگرن و تەنانەت درۆش بکەن. ئەگەرچی مێشکی مرۆڤی ئەمڕۆیی لەچاو لەشی، بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ مێشکی شامپانزە دوو جار گەورەترە، بەڵام جیاوازییەکی وا بچووک، سوودێکی ئاوا مەزنی هەیە. مرۆڤ دەتوانێ بەهۆی هەستپێکردن و توانای بیرکردنەوە و توانای ژیربێژی، بڕیار بدات. ئەو دەتوانێ داهاتوو بەرنامەڕێژی بکات و جیاوازیی مابەین چاک و خراپ بزانێت. لە هەموو ئەوانەش گرنگتر، خاوەنی لێهاتوویی دانانی زمان بۆ تێگەییشتن لە یەکتریە. ڕەنگە لە لای مرۆڤە سەرەتاییەکان تەنیا لە ڕێوڕەسمەکاندا و لە کاتی ڕاو و ژیانی رۆژانە دا هەوڵدان بۆ تێگەیشتن لەیەکتر دراوە! بەڵام تەنیا زمانێکی سادە بەسە بۆ پەیوەندی و لێک تێگەیشتنی مرۆڤ. زمان، خێرایی دەدا بە پەرەسەندنی فەرهەنگ و نەریت. لەسەر دنیای ئەوڕۆ سەدان زمان ئاخەفتنیان پێدەکرێ و زۆر زمانیش لەناو چوون. ئەو زمانانە تەنیا لەباری وشەوە جیاوازییان نییە بەڵکو لە هێندێک لە زمانەکان، بۆ نموونە

ئەفریقایی و چینی، وشەیەک بە دەنگی جۆراوجۆر کە لە گەروو تێپەڕدەبێت، مانای جۆراوجۆریش پەیدا دەکات. بەڵام ئەوە روونە کە زمان ئاوێنەی فەرهەنگ و ژینگەی هەر نەتەوەیەکە. تەنانەت زمانە هەرە بچووکەکانی دنیا کە ڕەنگە بە نووسراوەش کەڵکیان لێ وەرنەگیرێت، بە شێوەیەکی زۆر هەمەلایانە پڕ وشە و دەوڵەمەندن. بۆ نموونە، لە زمانی سوورپێستەکاندا هەزاران ناو بۆ گوڵ و گیا و سەدان بۆ جێژن و نەریتەکانیان و شتە تایبەتەکانیان هەیە. ئیسکیمووەکان بۆ هەرکام لە شێوەکانی بەفر وشەی تایبەت بە خۆیان هەیە بەڵام بۆ بەفر خۆی هیچ وشەیەک شک نابن!

فەرهەنگ چییە؟

تەنانەت بەشێک لە ئاژەڵەکانیش توانایی راگرتنی دابونەریت و راگوێزتنیان بۆ گرووپەکانی دیکەی خۆیان هەیە. جۆرێک مەیموونی ژاپۆنی هەن بە ناوی "ماکاکن" چەند چاوەدێر سەیری یەک لەو مەیموونانە دەکەن کە پەتاتەیەک لە ئاوی رووباردا دەشواتەوە و پاشان دەیخوات. دوای ماوەی 5 ساڵ هەموو میموونەکانیتر ئەو کارە دووپات دەکەنەوە. لە بریتانیا مایزەیەک (چەشنێک باڵداری چکوولەیە) دۆزییەوە کە چلۆن دەتوانێت بە راحەتیی ئەو شیرەی بەیانان لە لایەن شیرفرۆشەکانەوە لەبەر دەرگای ماڵان دادەنرێن و سەرەکەیان بە کاغەزی ئالومینیۆمی داخراون، هەڵپچرێت و بیخواتەوە. لە ماوەیەکی زۆر کورتدا مایزەکانیتریش ئەو فێڵە فێر دەبن!

ئێمە دەتوانیین بڵێین، ئەو شتانەی وەک: زانین، توانین، هەڵسوکەوت و ... کە هیچکامیان میراتی یاخود لە زگی دایکەوە بە ئێمە نەگەیشتوون بەڵکو مرۆڤ فێری دەبێت و بە وەچەی داهاتوو دەیانسپێرێ، ناوی "فەرهەنگ"یان لێ بنێین.

ئاژەڵەکان تەنیا ئەو هەڵسوکەوتانە و هەروەها زانستی نوێ بە شێوەی چاوەدێریکردن و لاساییکردنەوە فێر دەبن. لە بەرامبەردا مرۆڤ بەهۆی زمان و گێڕانەوە و نووسراوە دەتوانن لە ئەزموونی مرۆڤیتر کە لە کاتەکانی پێشتر و لە شوێنی دیکە تاقییان کردۆتەوە، کەڵک وەربگرن و لێی ئاگادار بن. مرۆڤ دەتوانێت بیرۆکەی نوێ پێکبێنێ و بە مرۆڤیتری بگەیێنێ. ئەزموون و زانستی مرۆڤ، پاش مردنیان لە ناو ناچێت بەڵکو وەچە بە وەچە رادەگوێزرێت و بەو شێوەیە زانستی مرۆڤ پەیتا پەیتا دەوڵەمەندتر دەبێت. بەهۆی کۆبوونەوەی ئەو زانیارییانە مرۆڤ توانی شارستانییەت و کۆمەڵگایەکی پەرەسەندووی تەکنیکی پێک بێنێ و خۆی بکاتە

حاکم و خێوی ئەم جیهانە. بە هۆی ئەو ئەزموونانەوە، ماوەی مابەینی پرۆسەی دیتنەوە و سازکردنی کەرەسەی بەردێنی تا دروستکرنی بۆمبای ئەتۆمی زیاتر لەچەند دەهەزار ساڵی نەخایاند.

بەڵام ئەو پەرەسەندن و پێشکەوتنانە لە هەموو ناوەچەکانی جیهاندا هاوکات نەبووە. مرۆڤ لە ناوچە جۆراوجۆرەکان هەرکام زمان، خوو، هەڵسوکەوت و ... خۆیان پێکهێناوە و هەرکام لەوان لەگەڵ فەرهەنگی خۆیان گەورە بوون. جیاوازیی مرۆڤ لەوەدایە: بە چ زمانێک ئاخفتن دەکەن، بە چ چاوێک تەماشای دنیا و مرۆڤی تر دەکەن، چ ئایینێکیان هەیە، بە چ نەتەوەیەک پەیوەندییان هەیە، چ کارگەلێک بە گرنگ دەزانن و چۆن دەیانهەوێ ئەو کارانە بەڕێوەبەرن.

لای بڕێک لە نەتەوکان بۆ نموونە، مڵچەملچ کردن لە کاتی خواردندا زۆر ئاساییە و لای نەتەوەکانیتر کارێکی ناحەز و ناپەسەندە. لە ئووروپا رەنگی ڕەش نیشانەی نارەحەتی و ناخۆشییە و لای چینییەکان رەنگی سپی. گۆشتی خووک لە لای موسوڵمان و جوولەکە و گۆشتی گا لای هیندییەکان حەرامە. لە ئووروپا گۆشتی نینۆکە شەیتانە ناخۆن و بێزی لێدەکەن لە کاتێکدا لە ئەفریقا زۆر بە ئیشتاوە دەیخۆن.

لە پەیوەندی و ئاشنابوون لەگەڵ فەرهەنگەکانی بێگانەدا بۆمان روون دەبێتەوە کە زۆریەک لە دابونەریتەکانی کە تا ئێستا لامان ئاسایی بووە، لای نەتەوەکانیتر زۆر نائاسایی و سەیر و تەنانەت هەڵەیە! تا ئێستا لە مێژووی مرۆڤایەتییدا نموونەی زۆرمان هەبووە کە ئەو جیاوازییە فەرهەنگییانە زۆرجار بوونەتە هۆی ناکۆکیی مابەین نەتەوەکان و تەنانەت شەڕی خوێناوی درێژخایەن. لەڕاستیدا هیچکام لەو فەرهەنگ و نەریتانە باشتر یا خرابتر لەوانیتر نین.

له ڕاوكەر و كۆكەرەوە بەرەو شارستانییەت

مرۆڤی سەردەمی بەردێنی چلۆن ژیاون؟

كاتێک مرۆڤ بەسەر گۆی زەویدا بڵاو بوونەوە، ژیانیان بە شێوەیەكی سادە بەڕێوەچووە و خاوەنی كەرەسەی زۆر كەمی ژیان بوون. بەهۆی دۆزینەوەكانی شوێنەوارناسی، زۆربەی كەرەسەی ئەو مرۆڤانە لە بەرد دروستكراو بوون، بۆیە ئەو سەردەمە بە سەردەمی بەردێنی ناونراوە. دەستپێكی ئەو سەردەمە لە ئەفریقا 2،5 ملیۆن ساڵ لەمەوبەر، لە ئاسیا 2 میلیۆن ساڵ و لە ئورووپا نزیكەی 1 میلیۆن ساڵ پێش ئێستا بووە. كۆتاییەكەی لە ئووروپای ناوەڕاست 2300 ساڵ پێش زایین، واتە نزیكەی 4300 ساڵ بەر لە ئێستا بووە. ئەوە بەو مانایەیە كە زیاتر لە 60 هەزار وەچەی مرۆڤ لەو سەردەمەدا ژیاون، بەڵام پاشان تەنیا 180 وەچە.

سەدان هەزار ساڵ بەرلە ئێستا پیاوەكان دەستیان بە ڕاوكردن كردوە. ئەوكات تەنیا چەكیان نیزە و كەرەسەی نوكتیژی تر بووە كە توانیویانە ئاژەڵەكانی پێ بریندار كەن و سەرئەنجام بیانكووژن و لە گۆشتەكەی بۆ خواردن و پەشم و پێستەكەی بۆ جل و بەرگ و دواتریش ئێسقانەكانی بۆ دروستكردنی كەرەسەی پێویست بۆ ژیان یان چەک و تەنانەت بۆ دروستكردنی شتی جوان بۆ ڕازاندنەوە، كەڵكی لێوەرگرن. یەكەم چەكی دوور هاوێژ وەک تیر وكەوان، 10هەزار ساڵ پێش زایین دروستكراوە. بەهۆی پێویست بوونی مرۆڤ بە ئاوی شیرین، لە كەنار كانی و ڕووبار ژیاون و یان بە شێوەی

کۆچ بەدوای ئاودا گەڕاون و ژیانیان تێپەڕکردووە. ژنەکان و منداڵەکان کارگ، تووشیرین، گوێز، هەنگوین، هێلکەی مەل و پنجی دار و درخت و گیایان کۆکردۆتەوە و تەنانەت ماسیشیان گرتووە.

کار لەسەر زەوی و وەرزێر چلۆن پێکهاتوون؟

زیاتر لە 18 هەزار ساڵ پێش ئێستا هەندێک لەو ڕاوکەر و کۆکەرانە دۆزینەوەیەکی سەیریان کردووە. ئەو دانەوێڵانەی کۆیانکردبوونەوە و لە شوێنێک لە نزیکی ژینگەکەیان ئەمباریان کردبوون و ڕەنگە ماوەیەکی زۆریش لەسەر زەوی مابوونەوە، ڕوان و بوون بە گیا و دار. ئەوان ئەوەشیان دۆزیبۆوە کە پیوازی گوڵ یان دار، کاتێک ئاوی بدەن گەورە دەبن و بەرهەمەکەیان گوڵ و میوە دەبێ. ئەوە بوو بەهۆی نیشتەجێبوونیان لە شوێنێکی دیاریکراودا و ئیتر وەدوای دیتنەوەی دانەوێڵە نەدەکەوتن.

کاتێک مرۆڤ لە شوێنێکی نەگۆڕدا نیشتەجێ بوون و گوندەکانیان پێکهێنا، لە کەنار ئەودا زەویوزارێکی دیاریکراو و گەورەتریان بۆ ئەو مەبەستە، واتە بۆ کشتوکاڵ تەرخان کرد. کشتوکاڵ لە سەرەتادا لە پێشەوەی ئاسیا دەستپێکراوە و دواتر لە باکووری تایلەند و لەسەر ڕووباری نیل و بە بێ پەیوندی لەگەڵ ئەو ناوچانە، لە مکزیکیش کشتوکاڵ پەیدا بووە.

ئەمڕۆ بەتایبەت گەنم، برنج، گەرمەشانی و پەتاتە بوونەتە گرنگترین دانەوێڵە و خواردەمەنیی هەموو مرۆڤی سەر ئەم ئەردە. یەکێک لە کەرەسە هەرە گرنگەکان کە 3000 ساڵ پێش زایین دۆزراوەتەوە، گاسن و هەوجاڕ یا کەرەسەی کێڵانی زەوی بوو. لەکەنار کشتوکاڵدا، کارێکی گرنگی تر واتە ڕاگرتنی ئاژەڵ و دەستەمۆ کردنیان و کەڵک وەرگرتن لە ئاژەڵ بۆ ئاسانکاری ژیانی مرۆڤ بوو.

کام یەک لە ئاژەڵەکان دەستەمۆ کران؟

یەکەم ئاژەڵی هەڤاڵی مرۆڤ 14 هەزار ساڵ بەرلە ئێستا، سەگ بووە کە بەهۆی دەستەمۆکردنی چەشنێک گورگ پێکهاتووە. لەسەرەتاوە ئەو گورگانە لە دەوروبەری ژینگەی مرۆڤ بۆ خواردنی بەرماوەکانیان و دواتر بەهوی نزیک بوونەوە و خووگرتنیان بە مرۆڤ لە ڕاوکردن و پاسەوانی کردن یارمەتیدەریان بوون. ئاژەڵە خۆمالییەکان هەر هەموویان دوای نیشتەجێبوونیان لە شوێنەگە نەگۆڕەکاندا بوونەتە هاوژینی مرۆڤ. مەڕ و بزن، شیر و پەشمیان بۆ دابین کردوون و گۆشتەکەشیان لەگەڵ گۆشتی بەراز خواردەمەنی ڕۆژانەیان بووە. مراوی و مریشک و قازیش هەم هێلکەکانیان و هەم گۆشتە خۆشەکەیان بوونەتە خواردەمەنی سەر خوانی مرۆڤ. پشیلەکان، مشک و جرجەمشکەکانیان بۆ دەخواردن، کە ببوونە لەناوبەری دانەوێڵەکانیان. نزیکەی 6 هەزار ساڵ پێش زایین، مانگا و گاش بوونە هەواڵی مرۆڤ.

هاوکات لەگەڵ ئەوانە دەبێ مرۆڤ ئەسبیشی ناسیبێ و بۆ بارهەڵگرتن و سوار بوون هەر وەک کەر و وشتر کەڵکی لێوەرگرتبێتن. لای هەموو نەتەوەکان و بە تایبەت مەغوولەکان و دواتریش سوورپێستەکان، ئەسپ بوو بە یەک لە گرنگترین پێداویستییەکانی ژیانیان.

بەهۆی کشتوکاڵەوە چ گۆڕانکارییەک پێکهات؟

کشتوکاڵ و ڕاگرتنی ئاژەڵ لایەنی زۆرباشیان بۆ مرۆڤ هەبوو. پێش ئەوانە مرۆڤ ناچار بوو بۆ تێرڕاگرتنی خۆی و بنەماڵەکەی لێرەولەوێ بەردەوام بەدوای ڕاوکردنی ئاژەڵدا بگەڕێ. ڕاگرتنی گۆشتەکەشی بۆ ماوەی درێژخایەن بەهۆی تێکچوونی مسووگەر نەدەبوو. بەڵام دانەوێڵە بۆ ماوەیەکی زۆر ڕادەگیرا و ئەمبار دەکرا. بەتایبەت زۆر گرنگ بوو کە دەکرا بۆ ماوەی سەرمای زستان پێداویستیی خواردەمەنی دابین بکرێت. ژنان فێری نان دروستکردن بوون. سەرەڕای ئەوەش پیاوان بە تەواوی دەستیان لە ڕاوکردن هەڵنەگرت، بەڵام ئیتر وەک جاران زیندوو مانەوەیان تەنیا بە ڕاوکردنەوە نەبەسترابۆوە.

بەهۆی زۆر بوون و پڕ ڤیتامین بوونی دانەوێڵەکان و لەگەڵ ئەوانیشدا خواردەمەنییەکانی وەک نان ، گیا ، گۆشت، مریشک، کەڵەباب، شیر و پەنیر و هێلکە و... مرۆڤ لە چاو پێشوو هەم لەباری خواردەمەنی بەکەڵک و هەم لە باری ئەوەیکە بۆ هەموویان بە ڕادەی پێویست خواردەمەنی هەبوو، مردنی بەکۆمەڵ کەمتر و لەئاکامدا ژمارەی دانیشتوانی ناوچەکان بەرز بۆوە و ماوەی تەمەنیشیان درێژتر بوو.

کشتوکاڵ ئاڵوگۆڕی بەسەر شێوەی ژیانی مرۆڤدا هێنا. وەرزێر و بنەماڵەکانیان گوندە بچووک و گەورەکانیان پێکهێنا. خانووبەرەیان لە قوڕ و کا و دار و گیا دامەزراند و هەروەها لە خوری مەڕ و مەرەزی بزن جل و بەرگیان بۆ خۆیان دروست کرد.

بۆ بەربەرە کانی و بەهۆی ترس لە هێرشکردنی مرۆڤی تر و لە ئاژەڵە وەحشیەکان، دەبووبا هەر کام لە گوندەکان پارێزگاریان لەخۆیان کردبا. شوێنەواری پتر لە 9 هەزار ساڵ پێش زایینی یەریشۆ (ئەریحا-Jericho) نیشان دەدا کە بەرزایی دیوارەکەی 6 میتر و بەرزایی بورجەکەی 9 میترە. ئەوکات مرۆڤ لەترسی هێرشی دوژمن لە شوێنی وا سەیردا دەژیان.

شێوە و چۆنیەتیی ژیانی مرۆڤ بنەماڵە جۆراوجۆرەکانی داهاتووی پێکدەهێنا. ڕاوکەرەکان بەو هۆیەی تەنیا ژیانیان لەسەر ڕاوکردن و خواردن و تێرڕاگرتنی بنەماڵەکانیان بوو، ژیانیان ئاڵوگۆڕێکی بەرچاوی بەسەردا نەدەهات. بەڵام ژیانی وەرزێرەکان بەهۆی هەبوونی بەرهەمی کشتوکاڵ و راگرتنی ئاژەڵەکان، زیاترگەشەی دەکرد و بنەماڵەکەیان گەورەتر و دەوڵەمەندتر دەبوون. بەو شێوەیە بنەماڵەی گەورە و دەوڵەمەند و بەهێز پێکهاتن.

لە مابەین وەرزێرەکاندا و بەهۆی ئاڵوگۆڕ لە بەرهەمە جۆراوجۆرەکانیاندا، یەکەم سەوداکەرەکان پێکهاتن. بە پێی پێداویستییەکانی ئەوکاتی مرۆڤ وەک جل و بەرگ، کەرەسەی ئیش، کەرەسەی یاریی بۆ منداڵان، دروستکردنی چەک و خوادەمەنی و زۆر شتی تر مرۆڤ هەرکام وەک کردەوە یەک لەم کارانەیان گرتە پێش و بەمجۆرە پیشەکان پێکهاتن. راهاتنی مرۆڤ بە کردەوە تایبەتەکان و فرۆشتنی هەرچی زیاتری بەرهەمەکانیان، هەروەها پەیوەندی گرتنی مرۆڤی ناوچە جۆراوجۆرەکانیتر، بووە هۆی ناسین و لێکنزیکبوونەوەیان و بەو شێوەیە حەشیمەت زیاتر و زیاتر دەبوون.

شارەکان چۆن پێکهاتن؟

کاتێک شوێنەوارناسان لەژێر زەوی ئاسەواری ژینگەی مرۆڤی پێشوو دەدۆزنەوە، لەڕووی تایبەتمەندییەکانی شێوەی ژیانی مرۆڤی ئەوکات دەتوانن بزانن کە ئەوجێگایە شار بووە یا گوند. بۆ نموونە، ئەو کات بە گشتی خانووبەرە و کوشکی ناوەندی شارەکان لە بەرد یان لە خشتی سوور پێکهاتبوون. لێرەدا دەتوانین هەست بەوە بکەین کە ئیتر مرۆڤ لەباری بایەخە مرۆڤایەتییەکانەوە یەکسان نەبوون و شا و وەزیر و ماقوولان و سەرکردە ئایینیەکان و ... کە خاوەن هێز و توانای کۆمەڵایەتی بوون، لەسەرووی مرۆڤە ئاساییەکاندا بەرزبوونەوە.

پێکهاتنی شارەکان پەیوەندی بە مسووگەربوونی هێندێک تایبەتمەنی هەبوو. بۆ نموونە، وەرزێرەکان دەبوو بەرهەمی کارەکەیان زۆر زیاتر لەوە بایە کە خۆیان پێویستییان پێ هەبوو. یان دەبوو ناوچەکە لە نزیک ئاو هەڵکەوتبا. زۆربەی شارەکان لەکەنار رووبارەکان پێکهاتوون وەک: لەکەنار رووباری نیل، و ناوچەی "ناوچۆمان" (مێزۆپوتامیا) (کە کوردستانیش دەگرێتەوە). لەو شوێنانەدا بە هۆی فراوانی ئاو و گەرمی کەش و هەوا، دانەوێڵەکان و گیا و باغی میوە باشتر پێدەگەیشتن و بەهۆی پڕبیت و بەرەکەتبوونی ئەو ناوچانە و لەرێگای راکێشانی رەهەندە ئاوییەکان، وەرزێران دەیانتوانی بە ئاسانی گیا و دار و کشتوکاڵەکەیان ئاو بدەن و بەرهەمێکی باشتر وەدەست بێنن. بوونی رادەی پێویست لەخواردەمەنی لەو ناوچانەدا، لەئاکامدا بۆتە هۆی زیادبوونی حەشیمەت و کۆبوونەوەی مرۆڤ لەو شوێنانەدا. هەرچەندە ژمارەی مرۆڤ زیاتر بایە، بەو رادەیەش دەبا هەوڵ بۆ دابینکردنی لایەنەکانی ژیانی هاوبەش وەک ژینگە، ئاسایش و گوزرانی خەڵکی بدرایە

که ئەوەش بۆتە هۆی پێکهاتنی ناوەندەکان که یاسای تایبەت بەوکاتیان پێکهێناوە و هەڵسوکەوتی مرۆڤیان دیاری کردوە. تەواوی ئەوانە بوونەتە هۆی پێکهاتنی شارەکان که هەم لەباری ئاسایش و هەم لەباری گوزرانی ژیانەوە بارودۆخێکی تازەیان بۆ مرۆڤ پێکهێناوە. وەک پێکهاتنی دوو شاری "هویوک" له ئاناتۆلی و "ئیریدوو" له "ناوچۆمان" نزیکەی 6هەزار ساڵ پێش زایین. به تێپەڕبوونی کات و بەهۆی پێداویستی کۆمەڵگا، مرۆڤ هەرکام پیشەیەکی تایبەتیان هەڵبژارد که زۆرجاریش به کوڕ و نەوەکانی داهاتوو بەمیرات دەگەیشت. بۆ نموونە، نانەوایی، کوشتنەوەی ئاژەڵ بۆ فرۆشتنی گۆشتەکەی، دروستکردنی کاسه و کوزه له گڵ، دروستکردنی کەرەسه و چەک له کانزا(مێتال)، دروستکرنی جل و بەرگ و دروستکردنی خانووبەرەو... . و هەروەها به پێی زانیاری پیشەیی وەک: دوکتوور و نووسەر و ئەستێرەناس و فاڵگیر و سەلمانی(سەرتاش) و ... به شێوەی گشتیی بەرەبەرە هەرکام له مرۆڤ بۆ دابینکردنی ژیانی خۆیان و بنەماڵەکەیان خۆیان به پیشەیەکەوە سەرقاڵ کرد. خواردەمەنی، دانەوێڵه، کەرەسه، چەک و کەلوپەلی جوانکاری، دار، گۆشت، ئاژەڵ و ... بۆ ناوچەکانی دوور و نزیک دەبردران و بەمجۆره یەکەمین سەوداچی و بازرگانەکان پێکهاتن. بەشێک له مرۆڤ کاروباری ناو شار، وەک باری ئاسایش و پاک و خاوێنی کوچه و کۆڵان و دانانی یاسا، و به گشتی کاری بەڕێوەبردن و رێکوپێکی وهەڵسووڕاندنی ژیانی رۆژانەی مرۆڤیان لەسەر شان بوو و بەو شێوەیه یەکەم هەنگاو بۆ پێکهێنانی کاری خزمەتگوزاری و ئاسانکردنەوەی ژیانی مرۆڤ هەڵگیرا. به تەرخانکردنی لایەنی ماڵی و بۆ بەڕێوەبردنی ئەو کارانه به پێی توانایی ماڵی، بەسەر بەشدارانی کۆمەڵگا دابەش دەکرا.

فەرهەنگی شارستانییەت بە چ مانایە؟

پێکهاتنی ئەوکاتی شارەکان، ڕۆڵێکی بەرچاویان لە گەشەکردنی فەرهەنگی ئەمڕۆی ئێمە گێڕاوە. شارەکان جێگای چاوپێکەوتن و ناسین و ئاڵوگۆڕی بیروبۆچوونی مرۆڤی دوور و نزیکی ناوچە جۆراوجۆرەکان بوون. کۆبوونەوەی مرۆڤ لە شوێنێکی نەگۆڕ و ژیانی بەکۆمەڵ، بۆتە هۆی پێکهاتنی یاساکان، زمان، نەریت، نووسراوە، زانست، بیرکاری، شوێنەوارناسی، ڕۆژژمێری، پزشکی، هونەر و زۆر لایەنی دیکەی تەکنیکی. لەگەڵ ئەوانەشدا، بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی ئەو هەموو مرۆڤانە کە دیواربەدیوار و لە کەنار یەکتردا دەژیان، دەبووا خواردەمەنییان دابین بکرێ، زبڵ و خاشاکیان جێبەجێ بکرێ، سازکردنی شەقام و شوێنی حەسانەوە و نەخۆشخانە و ... زۆر شتی تر، بۆتە هۆی پێکهێنانی ڕێکخراوەکانی ناو کۆمەڵگا. تەواوی ئەومافانە واتە ماڤی گشتیی، هەڵسوکەوت، دابونەریت و ... دەبووا بەشێوەیەک دیاری بکرێن و تۆمار بکرێن کە ئەوە بووە هۆی پێکهێنانی نووسراوە کە دواتر کارێکی گرنگتر واتە ڕاگواستنی گۆڕانکاری و ئەزموونەکان و مێژوو و زانیارییەکان بۆ بەرەکانی داهاتووی کەوتە سەر شانی. بۆ نموونە شارە کۆنەکانی سومێرەکان زانیارییەکی زۆریان سەبارەت بە مێژوو، ڕەوایەتەکان، چیرۆکەکان و... بە شێوەی کتێبخانە کۆکردبۆوە کە لە نووسراوەوە تا کەندەکاریی سەر بەرد و پێست و زۆر شتی تری لە خۆ گرتبوو. لە نێوەڕاستی سەدەی پازدەوە و بەهۆی داهێنانی کەرەسەی چاپ، ئەو زانیاریانە بەشێوەی کتێب و نووسراوەی چاپی تۆمار کراون. ئەمڕۆ زانیاریی کۆکراوەی مێژووی مرۆڤایەتیی هێندە زۆرن کە بە دەیان میلیۆن کتێب کۆتاییان نایە.

تەنانەت ئەوڕۆش هێمای فەرهەنگ و نەریت، هەر شارە گەورەکانن و هەر لەوێشەوە کاروباری بەڕێوەبردنی وڵات ڕێکوپێک دەکرێن. زۆربەی ناوەندە سەرەکییەکانی وەک بانکەکان، زانستگاکان، سینەما، شانۆ و شوێنی توێژینەوەی زانستیی و زۆر شتی تر لە پایتەخت یاخود شارە گەورەکان دامەزراون. ژیانی ناو شار بەرە بەرە سرنجی مرۆڤی بۆ لای خۆی ڕاکێشاوە، هەر بۆیە لە زۆربەی وڵاتەکانی دنیا و لە ماوەیەکی زۆر کەمدا حەشیمەتێکی زۆریان تێخزا. یەکێک لە هۆیە سەرەکییەکانی بەرزبوونەوەی حەشیمەتی شارەکان ئەوەیە کە مووچەی کریکاران بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ گوندەکاندا زیاترە و لەباری هێزی کاریشەوە، کارکردن لە شار ئاسانترە تا لە گوند و سەر مەزرا.

بۆ نموونە 77 لەسەدی ژاپۆنییەکان لە شار دەژین. نیۆیۆرک زیاتر لە 19 میلیۆن نفووسی تێدایە و لە توکیۆی ژاپۆنیشدا تەنانەت زیاتر لە 34 میلیۆن کەس دەژین. بەداخەوە گەورەبوونەوەی شارەکان لایەنی نەرێنی خۆشیان هەیە کە دەبنە هۆی زۆربوونی کارخانە و هاتوچووی ئۆتۆموبێیل و لە ئاکامدا پیسکردنی ژینگە و هەروەها بەهۆی نفووسی زۆرەوە، بەرزبوونەوەی پلەی تاوانکاریی و کردەوە خراپەکانی لێدەکەوێتەوە.

مرۆڤ به گشتیی

بنەماڵە چییە؟

منالّەکان کاتی زۆریان پێویستە تا ئەوەندەیان زانیاریی و ئەزموون هەبێت کە بتوانن خۆیان بەخێوکەن و لەسەر پێی خۆیان راوەستن. لە درێژایی ئەو ماویەدا پێویستییان بە شوێنێکی ئارام و هێدی هەیە بۆ راهێنان لەژێر سەرپەنایەک لە لایەن دایک و باوک و ژینگەوە، کە بنەماڵەی پێدەگوترێ. ئەورۆ زۆربەی بنەماڵەکان بریتین لە ژیانی هاوبەش لە مابەین دایک، باوک و منداڵەکانیان. ئەو چەشنە ژیانە واتە "دایک و باوک و منداڵەکانیان " لە ئورووپا و ئەمریکا زیاتر لە 200 ساڵە باوە. پێشتر بنەماڵەکان پاش زەماوەندکردنی منالّەکانیان هەر لە دەوری دایک و باوک دەمانەوە و تەنانەت بەردەست و نۆکەر و کارکەرەکانیشیان هەر لەژێر ناوی بنەماڵە جێگا دەکردەوە. ئەو شێوە لە ژیانە، واتە بنەماڵەی گەورە تەنانەت ئەمڕۆش لە هێندێک لە وڵاتانی دنیادا دەبینرێ.

لەو بنەماڵە گەورانی ئەوکاتەدا، یەکێک لە ئەندامانی هەرە بەتەمەنی بنەماڵەکە، جا چ پیاو یا ژن با، دەبوو بە بڕیاردەری تەواوی گرفتەکانی ئەندامانی تری بنەماڵەکە. بڕیاردەر دیاری دەکرد کوڕی ماڵ فێری چ کارێک بێ و لە بنەماڵەکانیتر تەنانەت هاوسەری بۆ منداڵەکانی دیاری دەکرد کە زۆرکات پتر بەمەبەستی دابینکردن و بەهێزکردنی باری ئابووری و لەئاکامدا بۆ بەهێزکردنی بنەماڵەکەیان بوو.

مەبەستی سەرەکی هاوسەرگیری، بەهێزکردنی بنەماڵەکان لە باری ئابووری و هاوپەیوەندی نزیک لەگەڵ بنەماڵە گەورەکانی تر بوو و ئەوەش دەبوو بە هۆی پێکهێنانی یەکێتی و لەئاکامدا سەقامگیری زۆرتر بۆ بنەماڵەکان. لە ئورووپا هاوسەرگرتن لە رووی خۆشەویستیەوە بەو مانایەی ئەوڕۆ، لە دەورەی رۆمانتیک، واتە سەدەی نۆزدەوە دەستپێکراوە.

ژن نەک هەر بۆ پێکهێنانی منداڵ، بەڵکو وەک هێزێکی کارکەر و کارا چ لە ماڵ و چ لە دەرەوەی ماڵ، چاوی لێدەکرا. سەرەڕای ئەوەش، دەبوو نیوەی ماڵی هاوبەش وەک جیاز لەگەڵ خویدا بهێنێ. ماڵی زاواش دەبووا پارەیەکی زۆر بە ماڵی بووک بدەن، چونکە هێزێکی کارکەریان لێ کەم دەبۆوە. لەبەرامبەردا دەبوو ماڵی زاوا گەرنتی بووکیان بکردبایە کە لەکاتی مردنی هاوسەرەکەی، براکەی یاخود یەکێک لە نزیکانی، ئەرکی ئاگا لێبوون و بەخێوکردنی ژن و منداڵەکەیان وە ئەستۆ گرتبا. ئەگەریش بووک بمردبایە، دەبوو ماڵی بووک پارە وەرگرتوەکە (مارەییەکە)یان بدابایەتەوە بە ماڵی زاوا. دیارە ئەو پێکهاتنانەش لە هەموو شوێنەکان وەک یەک نەبوون و هەر وڵاتێکیش یاسای تایبەت بەخۆی هەبوو. بۆ نموونە، لە ئەفریقا پیاو ئەگەر پارەی زۆری بایە و بەتایبەت ئەگەر ماڵی زاوا زەویەکی زۆریان هەبایە و پێویستییان بە هێزی پتری کارکەر بایە، کوڕی ئەو ماڵە دەیتوانی هاوکات چەند ژن بێنێت. تەنانەت ئەوانەی ژنی زۆرتریان بایە لە ناو کۆمەڵگادا جێیەکی تایبەتیان هەبوو و بە چاوێکی باشتر سەیر دەکران. لە وڵاتانی ئیسلامی بە دانانی حەرەم دەیان و سەدان ژنیان هاوکات لە خۆ مارەدەکرد و رادەگرت.

لە بڕێک لە وڵاتانی دنیا تا چەند ساڵێک لەمەوبەریش باو بوو منداڵە کچەکان لەناو بەرن، ئەوە بەشێک دەگەڕاوە بۆ راگرتنی هاوسەنگی کۆمەڵگا، و بەشێکیتریش بۆ هەستی شەرمەزاری لە

هەبوونی کچ. لێرەدا بەهۆی زۆر بوونی ژمارەی پیاوان، زۆر بە دژواری دەکرا بنەماڵەکان ژن بۆ کوڕەکەیان بدۆزنەوە، هەر بۆیە بۆ نموونە لە هیند و چین هەر لە تەمەنی زۆر کەمەوە، واتە لە 6 ساڵییەوە مناڵەکانیان لێک مارەدەکردن.

مرۆڤ چۆن دەتوانن لە کۆمەڵگای گەورەدا بژین؟

مرۆڤ ناتوانێ بەردەوام ماوەیەکی زۆر بەتەنیا بژی و گیانلەبەرێکی بە گشت خەڵکی یە کە بە هۆی تایبەتمەندیی سروشتییەوە لە گرووپی بچووک و گەورەدا دەژین: دایک و باوک و منداڵەکان و ڕەنگە لەگەڵ دایە گەورە و باوەگەورە و خزمی نزیکی تر بنەماڵە پێکدێنن. چەند بنەماڵە پێکەوە گوند پێکدێنن. بنەماڵەی زۆر تر شارە بچووک و گەورەکان پێکدێنن. و ئەو مرۆڤانەی کە زمان و دابونەریتی هاوشێوەیان هەیە نەتەوە پێکدێنن.

هەرکام لەو مرۆڤانەی کە لە کۆمەڵگادا پێکەوە دەژین، لایەنی ئەرێنی و نەرێنی خۆیان هەیە وەک: ژیانی بەکۆمەڵ، ئاسایش و ئاسوودەیی و ...

لەولاشەوە مرۆڤ ناتوانن و ڕێگەیان پێنادرێ ئەوەی پێیان خۆش بێ بیکەن، بەڵکو بە پێی یاسا و دابونەریتی دیاریکراو هەڵسوکەوت دەکەن کە دەبێتە هۆی ئەوەی تاک لە ئازادی خۆی چاوپۆشی بکا بۆ پێشێل نەکردنی ئازادی تاکەکانیتر.

ژیانی بەکۆمەڵ پێویستیی بە ڕێکخراوەیەک هەیە کە کاروباری بەشدارانی کۆمەڵگا بە گشتیی بەڕێوەبەرێ وەک: دانانی یاسا، دروستکردنی نەخۆشخانە، قوتابخانە، سەیرانگا و شەقامەکان، شێوەی هەڵسوکەوت لەگەڵ وڵات و خەڵکەکانی تر، دانانی هێزی بەرگری، دابینکردنی کارەبا، ئاو، پێداویستییەکانی ژیان، دروستکردنی بەنداو و زۆر شتی تر کە ئەوە دەبێتە هۆی پێکهێنانی دەوڵەت. لەڕاستیدا دەوڵەت ڕێکخراوە یاخود ئەو ناوەندانەیە کە بە دابەشکردنی ئەرکەکان بەسەرمرۆڤدا و بۆ ئاسانکاری و بەڕێوەبردنی کار و کێشەکانی بەشدارانی کۆمەڵگا دامەزراون.

لەوەپێش و لە کاتەکانی زوودا دەوڵەت بەشێوەی هێزی تاک یا "شا" کە کەسێک دەبوە بڕیاردەر بۆ هەموو کۆمەڵگا، بەڕێوەدەچوو. زۆربەی ئەو شایانە خۆیان و بنەماڵەکەیان بە شتێکی ئیلاهی و تاقانە دەزانی و پێیان وابوو بەبێ ئەوان کۆمەڵگا هەڵناسووڕی و ئەوان لەلایەن خوداوە ئەو ئەرکەیان پێ ئەسپاردراوە کە ئاگایان لە خەڵک بێ و بڕیاریان بەسەردا بدەن.

بەشێکیش لەو دەسەڵاتدارانە بە زۆر و کەڵەگایی دەسەڵاتیان گرتووە کە دواتر ناوی دیکتاتۆڕیان لێنان وەک "هیتلێر"، "ناپلئۆن"، "ستالین"، و ... شێوەی حکوومەتی دیکتاتۆریی تەنانەت ئەمڕۆش لە هێندێک لە وڵاتانی دنیا دا هەر ماوەتەوە.
لەگەڵ ئەوانەش، بیرۆکەی دێمۆکراسی لە یونان لە زۆر زووەوە لە دایک دەبێ و خەڵک خۆیان، ئیدارەکردنی وڵات بە دەستەوە دەگرن. بە زۆر بوونەوەی حەشیمەت نەدەکرا هەموو بەشدارانی کۆمەڵگا سەبارەت بە بڕیارەکان دەنگی خۆیان راستەوخۆ بدەن. بۆ ئەوەیکە مرۆڤ هەموویان کاردانەوەیان لەسەر بڕیارەکان هەبێ، نوێنەریان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو هەڵدەبژارد و ئەو نوێنەرانە پارلەمانیان پێکهێنا کە هەموو بڕیارەکانی دەوڵەت لە لایەن پارلەمانەوە دەردەچوو. پارلەمان لە زۆربەی وڵاتانی دنیا لە پایتەختی وڵاتەکان دامەزران.

ئەو مرۆڤانەی بیروباوەڕ و بۆچوونی نیزیک لەیەکیان هەیە بۆ گەیشتن بە ئامانجەکانیان لە دەوری یەک کۆدەبنەوە و حزب پێکدێنن. بەو هۆیەی لە پارلەمان بۆچوونی جۆراوجۆر و جیاواز لەسەر کێشەکان یاخود بڕیارەکانی کۆمەڵگا پێکدێن، نوێنەرانی حیزبەکان لەسەر بڕیارەکان دەدوێن و دوای

شیکردنەوە، دەنگ لەسەر کێشەکان دەدەن و زۆرینەی دەنگەکان دەبنە هۆی پێکهێنانی یاساکان.

به هۆی ئەزموونی چەند ساڵەی شێوەی حکوومەتەکان، شێوەی دێمۆکراسی به هەڵسەنگاندن لەگەڵ شێوەکانی تر لە هەموویان زیاتر ئازادی و ژیانێکی پڕ لە بەختەوەریی بۆ مرۆڤ بەدیاری هێناوە و بەرەبەرە لە تەواوی دنیا جێی حکوومەتەکانی تر دەگرێتەوە. دێمۆکراسی راستەقینە کاتێک بەڕێوە دەچێ کە بەتایبەت راگەیاندنە گشتییەکان وەک تەلەڤیزیۆن، رۆژنامە، نووسراوەکان، رادیو و ... بێ لایەن بتوانن بەئازادی، خەڵک لە کێشەکان و رووداوەکان ئاگاداربکەنەوە تا ئەوانیش بتوانن نوێنەری راستەقینەی خۆیان هەڵبژێرن.

بۆچی مرۆڤ شەڕ دەکەن؟

ئەوە یەک لە تایبەتمەندییە سروشتییەکانی مرۆڤە، کە بە بێ هۆ و لەخۆوە شەڕیان نەکردووە. بەڵام بەداخەوە بە هەزاران ساڵ مێژوو هەمیشە بیانوو بۆ سازکردنی شەڕ بە شێوەیەک لە شێوەکان پێکهاتووە. وەک: لە کاتی ڕاوکردن لەسەر شوێنی ڕاو و تەنانەت کاتێک مرۆڤ لە شوێنێکی نەگۆڕدا نیشتەجێی بوو، بیانووی زۆرتری بۆ هاڵایساندنی شەڕ هەبوو. شەڕ بۆ داگیرکردنی زەوی و گوند و شار و دارایی. شەڕ بۆ بەهێزڕاگرتنی ناوچە و بنەماڵە و دواتریش شەڕ بۆ ڕاگرتنی وڵات و شەڕی نەتەوەیی و ئایینی و ... .
تەنانەت برسی بوونی گرووپ یا نەتەوەیەک بەهۆی ویشک ساڵی یا هێرشی "کوللو" و میرووەکانیتر بۆ سەر مەزرا و لەناوبردنی دانەوێڵە و خواردەمەنییەکانیان، بوونەتە هۆی شەڕی مرۆڤاکان.

لە سەرەتاوە بەشدارانی ئەو چەشنە شەڕانە پیاوانی ئازاو نەترس بوون و دواتر لە کاتی دامەزرانی حکوومەتی پاشاییدا بە کەڵک وەرگرتن لە شەڕکەری بەئەزموون و ڕاهێندراو، پیشەی سەربازیی پێکهاتووە و بۆ ئەو ئەرکەش مووچە تەرخان کراوە. تەواوی هەوڵی پاشاکان بۆ بەهێزڕاگرتنی دەسەڵاتەکەیان کۆکردنەوەی شەڕکەری لێهاتوو و گەورەکردنەوەی ناوچەی دەسەڵاتیان بووە. هەرچەند ناوچەکە گەورەتر بایە بەو ڕادەیەش زیاتر ڕێز و بایەخی پاشاکان دەچووە سەرێ و بەهۆی وەرگرتنی باجی پتر، خەزێنەکانیان دەوڵەمەندتر و پرتر دەبوو. لە لایەکی ترەوە، هەرچەند شا و دەسەڵاتەکەی بەهێزتر بایە بەو ڕادەیەش زیاتر خەڵک هەستیان بە ئاسایش و ئاسوودەیی لە ژیانیاندا دەکرد و هەربۆیەش

سەرەڕای ئەو هەموو زوڵم و زۆرەی شا و دارودەستەکەی کە لە خەڵکی ئاساییان دەکرد،ساڵیانی زۆری دەکێشا تا دژ بە شاکان راوەستن و بیانرووخێنن.

هەر وەک لە کتێبە مێژووییەکاندا هاتووە، بە درێژایی مێژوو شەڕی زۆر گەورە و مەزن لە مابەین نەتەوە جۆراوجۆرەکاندا بۆ وەدەستهێنانی هێز پێکهاتووە. بۆ نموونە:

- شەڕی مابەینی یونانییەکان و ئێرانییەکان 480 ساڵ پێش زایین لە ناوچەی "زالامیس" لەسەر بەدەستهێنانی هێز لە ئاسیای بچووک.
- ساڵی 1588 کەشتییە سەربازییەکانی ئیسپانیا "ئارمادا" ویستیان ئینگلیس بگرن کە لە لایەن ئینگلیسییەکانەوە توونا کران، دەنا رەنگە زمانی ئەمڕۆی دنیا بە جێی ئینگلیسی، ئیسپانیایی بایە.
- ساڵی 1683 لە نزیک ڤینا پایتەختی ئۆتریش، سوپای عوسمانییەکان تێکشکێندرا، دەنا ڕەنگە ئەمڕۆ ئایینی ئورووپاییەکان بە جێی مەسیحی، ئایینی ئیسلام بایە.

بەدوای هاتنی ئایینەکان، زۆربەی شەڕەکان ئیتر بۆ وەدەستهێنانی هێز و گەورەکردنەوەی ناوچەی حوکمرانی نەبووە، بەڵکو لەسەر جیاوازیی مابەین ئایینەکان شەڕیان ساز کردوە، وەک شەڕی سەلیبی (شەری خاچ پەرەستەکان) یا شەڕی 30 ساڵە کە هەزاران کەس بوون بە قوربانی و تەنانەت ئەمڕۆش بە شێوەی نوێ ئەو شەڕانە هەر درێژەیان هەیە.

تەکنیک و پێشکەوتنی چەک چ کاردانەوەیەکی هەبووە؟

لە چەکی زۆر ئاساییەوە وەک بەرد و دار، بەرە بەرە چەک پەرەی ساند و بە تێپەڕبوونی کات پێشکەوتووتر و سامناکتر دەبوو. ڕۆمییەکان ئیمپراتۆرییەکەیان بە شمشیری ئاسنی لە سکاتلەندەوە هەتا وڵاتە عەرەبییەکان گەورە کردەوە. لە سەدەی ناوەڕاستدا شمشیرێکی باش یەکێک لە سەرمایە هەرە گەورەکانی شەڕکەرەکان بوو و تەنانەت کاتی مردنیشیان شمشیرەکەیان لەگەڵ خۆیان لە گۆڕدا دەناشت. ئەو ئاسنگەرانەی شمشیری باش و تیژ و بە دەوامیان دروستکردبایە قەدرێکی تایبەتییان هەبوو. لەگاڵ شمشیر، تیروکەوان و نێزە وەک چەکی دوورهاوێژ کەڵکی لێ وەردەگیرا.

لە سەدەی چاردەوە تۆپی شەڕ و تفەنگیش هاتنە مەیدانەوە. شەڕکەرەکانی پێش لەشکەرکە لە باشترین شەڕکەرەکان پێکدەهاتن و تا ئەو کات زۆر دژوار دەتوانرا تێک بشکێندرێن، ئێتر بە تۆپ و تفەنگ لە ڕێ دورەوە توونا دەکران. دۆزینەوەی چەکی مۆدێرن لە سەدەی بیستمدا، بە هاوکاریی پێشکەوتنە زانستی و تەکنیکییەکان گەیشتە ئەوپەڕی پەرەسەندن و ڕەشاش. تانک، فڕۆکە، کەشتی ژێرئاو، چەکی کیمیایی و بایۆلۆگی، ڕاکێت و لە هەمووشیان سامناکتر بۆمبای ئەتۆمی و هایدرۆژێنی لە دەسکەوتەکانی ئەو پەرەسەندنە بوون. هەردووک شەڕی جیهانی نیشانیان دا کە شەڕەکان لەڕادەبەدەر نامرۆڤانە و بێ بەزەییانە بەڕێوە چوون و تەنانەت خەڵکی ئاساییی و ژن و منداڵیش نەپارێزران. دەیان میلیۆن مرۆڤ کوژران، لە ماوەی کاتژمێرێکدا شارەکانیان لەناو دەبرد و تەنانەت بە هۆی هاویشتنی بۆمبای ئەتۆمی ئەمریکا، شارەکانی هیرۆشیما و ناکازاکی ژاپۆن، لە چرکەیەکدا توونا کران. لە

هەڵەبجە زیاتر لە 5000 کەس بەهۆی بۆمبای شیمیایی لاناو چوون.

ئەمڕۆ بە هۆی بەهێزتر بوون و هەبوونی چەکی ناوکی، مەترسی ئەگەری شەڕیکیتری جیهانی، یەکجار زۆر گەورەترە و هەموومان دەزانیین کە ئەو چەشنە شەڕانە جگە لە تووناکردنی گیانی دەیان میلیۆن مرۆڤ و لەناوبردنی ژینگە، هیچ دەسکەوتێکی تری نابێ. لە لایەکیتریشەوە ئەزموون نیشانی داوە کە کێشەکان نە تەنیا بە شەڕ چارەسەر ناکرێن، بەڵکو ئاکامەکەی رق و قینی زیاتریش دەبێ. ئازایی و نەترسیی شەڕکەرەکانیش ئیتر بە هۆی ئەو چەکانەوە، ئەو مانایەی جارانی نەماوە چونکە ئەوە هێزی چەکەکانە کە چۆنیەتی شەڕەکە دیاری دەکەن نەک شەڕکەرەکان. بەداخەوە ئەمڕۆش لە گۆشەکانی ئەم جیهانە شەڕ تەنانەت لەمابەین نەتەوەکان و هەروەها مابەین مرۆڤی ناو وڵاتێکدا پێک دێ چونکە مرۆڤ ناتوانن یاخود نایانهەوێ بە دیالۆگ و شێوەی ئینسانی کێشەکانیان چارەسەر بکەن. زۆربەی ئەو چەکانە لە لایەن وڵاتە پێشکەوتووە پێشەسازییەکانەوە بەرهەم دێ و بە وڵاتانی دیکەی جیهان دەفرۆشرێ. ئێمە بمانهەوێ یا نا لەو خوێنڕێژیانەدا شەریکین و دەبێ هەموومان خۆمان بە هەڵەکار بزانین.

پارە و سەودا چ مانایەکیان هەیە؟

کانی و شتە بایەخدارەکان بە شێوەی جۆراوجۆر لەسەر ئەم ئەردە دابەش کراون. کەمتر شوێن هەن کە کانی ئاو، گەنجی ژێرزەوی، نەوت، گاز، رەژی، ئەڵماس و خوێ و ... تێدا نەبێ. تەنانەت هێندێک ئاژەڵ و گیاش هەن کە ماکەی بەکەڵکیان هەیە. زۆر لەمێژە کە ئەو جۆرە شتانە یان بە شێوەی راستەوخۆ، یان بە شێوەی سەودا لە مابەین مرۆڤدا ئاڵوگۆڕیان پێ دەکرێ.

لەسەرەتاوە دیاردەیەک بە ناوی "پارە" بوونی نەبووە. هەر ناوچەیەک پێداویستییەکانی خۆی لەگەڵ ناوچەکانی تر دەگۆڕییەوە. بایەخ و نرخی پێداویستییەکان بەهۆی نایاب بوون و گرنگی شتەکان و لە لایەن سەوداکەرەکانەوە دیاری دەکران. بە تێپەڕبوونی کات و بەهۆی دژواری ئەو شێوەیە، گۆڕینەوەی شتەکان ئیتر مسووگەر نەدەبوو. بەرەبەرە زێڕ و زێو بایەخێکی زۆرتریان پێدرا و بوونە پێوەری گۆڕینەوەی شتەکان. "لیدیا"یەکان کە لە باشووری ئەوڕێی تورکییە دەژیان، بەهووێی خەزێنەی زێڕیی و سەودای زۆرەوە کە ببوە هۆی دەوڵەمەندییەکی زۆریان، هاتنە سەر ئەو باوەڕە تا بۆ ئاسانکاری لە بەکارهێناندا، بیچمی زێڕەکان بگۆڕن و بۆ ئەوەی پەیتا پەیتا مەجبوور بە کێشانی قورسایی زێڕەکان نەبن کە زۆرجار هەڵەی تێدەکەوت، "سکە" دروست کەن کە هەموویان بایەخ و قورساییەکی وەک یەکیان هەبێ. بۆ ئەوەی رێگای ساختەچییەکان ببستن و لە بڵاوبوونەوەی زێڕ و زێوی ساختە لە ناو بازار پێشگیری بکەن، مۆری پاشایان لەسەر سکەکان هەڵدەکەند. یونانییەکان و ڕۆمییەکانیش لەو ئیدەیەی "لیدیا"یەکان کەڵکیان وەرگرت و سکەی خۆیان لێدا کە یان

وێنەی خوداکانیان و یان وێنەی حوکمرانانی کاتی خۆیانیان لەسەر کەندەکاری دەکرد.

بەو شێوەیە، زۆر بەئاسانی سەودای مابەینی نەتەوە دوورەکانیش بەڕێوە دەچوو و ئەوە بوە هۆی دروستبوونی پێوەرێک بۆ هەڵسەنگاندنی کەلوپەلەکان. سەوداچییە دەوڵەمەندەکان وردە وردە فێربوون لە بەرامبەر بڕێک قازانج دا، زێڕ بە قەرز بدەن بە سەوداچییەکانی تر.

لە سەدەی ناوەڕاستەوە بانک پێکهات و ئیتر زۆربەی سەوداکان لەو رەهەندەوە بەڕێوە دەچوو. بەرە بەرە بۆ پڕۆژەی گەورەتر، وەک دروستکردنی کارخانە و بینا سازی و فڕۆکەخانە و ... یارمەتییان لە بانکەکان وەردەگرت و دواتر بە دانەوەی پارەیەکی دیاریکراوی مانگانە یا ساڵانە لەگەڵ قازانج بە بانک، بانکەکان پەیتا پەیتا دەوڵەمەندتر دەبوون. بەمجۆرە بناغەیەکی بەهێزی ئابووری پێکهات کە زۆربەی وڵاتە پێشەسازییەکانی ئەمڕۆ پێکهاتەی ئەو دیاردەیەن.
ئەمڕۆ ئەوە شتێکی زۆر ئاساییە کە تەنانەت دروستکردنی ماڵ یا خانوچکەیەک بە بێ یارمەتی بانک مسووگەر نییە. پارە بایەخێکی دیاری کراوی هەیە کە لەشێوازی کاغەز یاخود چەک و یان شێوازەکانی تر، لە لایەن دەوڵەتەوە دەسنیشاندەکرێ و سەودای پێدەکرێت. لە دنیای مودێڕنی ئەوڕۆدا کارتێکی بانکی لە هەموو شوێنێک بە بی ئەویکە پوڵیشت پێ بی، دەڕوا و دەتوانی شتی پێ بکڕی یا سەودای پێ بکەی تەنانەت ئەمڕۆ دەتوانین بە کامپیۆتر لە ماڵەوە پارە بۆ ئەملاو ئەولا بنێرین.

بیرمەندەکان و هونەرمەندەکان

بۆچی مرۆڤ باوەڕی بە خوداکان هەیە؟

لەوەتی مێژووی مرۆڤ دەستیپێکردووە، هەوڵی تێگەیشتن لە دنیا، یەکێک لە چەمکە هەرە سەرەکییەکانە کە سەری مرۆڤی بەخۆوە قاڵ کردوە. دنیا و ئاژەڵ و گیا و گژ و ئەو هەموو کەش و هەوا جۆراوجۆرانە لەکوێوە هاتوون؟ بۆمەلەرزە و گڕکان و هەورەتریشقە و.. چلۆن پێکدێن؟ کێ رسقی ڕاوکەر دیاری دەکا و کێ ئەو هەموو دانەوێڵە جۆراوجۆرانەی بە زەوی بەخشیوە؟ کێ وەڵامدەرەوەی کاری خراپ و کارەساتەکانی سەر ئەو دنیایە یە؟

لەوەدەچێ لە پشت هەرکام لەو دیاردانە هێزێک شاردرابێتەوە. هێزێک کە زۆر لە مرۆڤ مەزنتر بێ. هێزێک کە مرۆڤ دەخولقێنێ، گەورەی دەکا و بەرەو توونا بوون دەیبا. بڵێی هەڵوێستی ئەو هێزە بە قوربانی دان یا بە دۆعا کردن نەگۆڕدرێ؟ بڵێی هەڵوێستی نادورستی ئێمە ئەو هێزە تووڕە نەکا؟

پێش ئەوەی ئایین پێک بێ، مرۆڤ لە پەیوەندی لەگەڵ دیاردەی نادیار، دیار و ناسروشتییەکان گەلێک پرسیاری لەخۆی کردوە، وەک: مەرگ چییە؟ بۆچی ئەوشتەی، دەیخۆی دەبێ بیدەیەوە دەرێ؟ بۆچی دەخوا، دەخواتەوە، ئاخەفتن دەکا و لەناکاوا بێدەنگ دەکەوێ و ئیتر هەڵناستێتەوە؟ سەرەڕای ئەوەیکە لەشەکەی لەوێیە، رەنگە شتێکی کەم بێ کە ناتوانێ هەستێتەوە! بڵێی شتێکی نادیار نەبێ کە لەشی بەجێ هێشتبێ؟ بڵێی ئەو رۆحە هیچ پەیوەندیەکی بەو شتە ڕاستییانەوە نەبێ کە مرۆڤ خۆی دەیانبینێ وەک: سێبەر، وێنەی خۆ لە ئاودا دیتن یا

خەون. بڵێی خەوتن نزیکبوونەوەیەک نەبێ لە مردن؟ ڕەنگە ڕۆح دوای مردن هەر بژی!
گشت ئەو چەشنە پرسیارانە دووپات و دووپات دەبوونەوە. جاری واش بوو بۆ ماوەیەک لا دەچوون. بەو شێوەیە بە پێی بارودۆخ و پلەی بیرکردنەوەی مرۆڤ خوداکان پێکهاتن. تاقەمێک، خودای خۆیان لەناو ئاژەڵدا دەدیتەوە، هێندێک لە ڕۆژ و مانگ. جێگای دۆعا یا ڕوو بە ئاسمان بوو یا سەر لووتکەی کێو. دیارە چونکە خەڵکی ئاسایی نەیاندەتوانی هەروا لەخۆوە پەیوەندی ڕاستەوخۆ بە خوداکانەوە بگرن، بۆ ئەو کارە پێویست بە مرۆڤی کاردان و ئاسمانیی هەبوو کە "پیاوانی خودا" پێک هاتن و دوور لە خەڵکی ئاسایی تەواوی کاتی خۆیان لە پەرستگەکان تێپەڕدەکرد. ئەوان خۆیان پی لە خەڵکی ئاسایی ماقووڵتر بوو. ویست و هەڵوێستی خوداکانیان بۆ خەڵکی لێکدەداوە و هاتوچووی ئەستێرەکان و هاتنی وەرزەکانی ساڵیان لەژێر چاوەدێریی خۆیان گرتبوو. ئەوان دەبوو بۆ ئەوەی خواکان تووڕە نەبن، کاتی قوربانی کردن ڕاگرن و بۆ ئەو دابونەریتانەی وا دایانتاشیبوو، ڕێنوێنی خەڵکی بکەن. سەرەڕای ئەوانە، چۆنیەتیی بەڕێوەبردنی کاری ڕۆژانەیان دیاری دەکرد و کاتی جێژنەکان و بۆنەکانیان بە بەرەکانی داهاتوو ڕادەگوێستەوە، و بەو شێوەیە ڕۆژژمێری و مێژووڕاگرتن لە دایک بوون.

ڕۆڵ و نەخشی پیاوانی خودا وێدەچوو زۆر گرنگ بێ و بەبێ ئەوان و ڕێنوێنییە ئیلاهییەکانیان، خەڵکی ئاسایی نەتوانن زیندوو بمێنن! بە باوەڕی پیاوانی خودا، خواکان داواکارییان لە مرۆڤ هەبوو و ئەو داواکارییانە تەنیا لە ڕێگای ئەو پیاوانەوە بەڕێوە دەچوو، کە ئەوە بوە هۆی مانەوە و پێویستیی ئەوان لە ژیانی مرۆڤدا.

له کوتایی هەزارەی دووهەمی پێش زایینیدا، له ناوچۆمان و ناو ئەو نەتەوانەی له دەوروبەری ئەو ناوچەیە دەژیان، باوەڕ بە خودایەکی تاقانە کە بەردەوام لەگەڵ پاشای ئەوکات لەپەیوەندیدا بوو و لە لایەن ئەوەوە ڕێنموونی بۆ خەڵکەکان دەنارد، پێکهات. پاشان بەڕێوەبەران و داهێنەرانی ئەو ئایینە، واتە پەرستنی تاقە خودا، بە زۆربوونی لایەنگرانیان، وڵاتی ئیسرائیلی ئەوڕۆییان دامەزراند.

جیاوازی ئایینی یەهودی لەگەڵ ئایینەکانیتر ئەوە بوو کە خوداکەیان خۆی بە چارەنووسی تاک تاکی مرۆڤەوە ماندوو دەکرد و لە کاتی دۆعا و ستایشدا لەگەڵیان دەدوا. مێژووی خەڵکی ئیسرائیل و کارلێکەری خوداکەیان، دواتر لە لایەن پریستەکانەوە ئینجیلی کۆن(وەسیەتی کۆن)ی لێ دورست کرا(ئایینی مەسیح).

622 ساڵ دوای زایین، محەمەد ئایینی ئیسلامی پێکهێنا کە کتێبە ئاسمانییەکەیان قورئان بوو. زۆربەی گێڕاوەکان و ڕووداوەکانی ئەو ئایینەش هەر وەک ئینجیل لە ئایینی موسا و ئایینی جوولەکە سەرچاوەی گرتبوو. سەرەڕای جیاوازی ئیدیۆلۆژیی مابەین ئەو ئایینانە، لە هەرسێکیاندا هێزێکی یەکێتی لەناو لایەنگرانیانەوە بەدی دەکرێ کە بۆ بەڕێوەبردنی کاری ئەرێنی و نەرێنی لە مێژووی ڕابردووەوە تا ئێستا کەڵکیان لێ وەرگیراوە.

ئێمە مانای "چاکە" و "خەراپە" لەکوێوە دەزانیین؟

ژیانی بەکۆمەڵ بە باشی بەڕێوە دەچێ، ئەگەر ئێمە هەمووومان یاساکان بەڕێوەبەرین و مافی ئەوانیتر پێشل نەکەین. لە کۆمەڵێکی بچووکدا راگرتنی ئەو چەشنە هەڵسوکەوتانە زۆر دژوار نییە: منالەکان لە دایک و باوکەکانەوە ئەو چەشنە هەڵسوکەوتە فێر دەبن، مرۆڤ هەموو یەکتر دەناسن و هەڵەکان زوو دەناسرێن و جا چ بە ئامۆژگاریی بێت یان چ بە سەزا، وەلامدەدرێنەوە. بۆ زۆربەی دابونەریتەکان، بەڵگەی ئایینیی داتاشراوە. هەرکەس خۆی لەگەڵ ئەو بارودۆخە رێک نەخات لە لایەن کۆمەڵەوە سەزا دەدرێت. زۆربەی ئەو هەڵسوکەوتانەش تەنیا لەناو ئەو کۆمەڵەدا دەسەلمێندرێ و بۆ بێگانە و لەناو کۆمەڵەکانی تر بەڕێوە ناچێ! تا ئەمڕۆش سەرباز رێگای پێدەدرێت لایەنی دژبەر بکووژێ، تەنانەت خەلاتیشی دەکەن. بەلام کوشتنی سەرباز یا کەسی ناو کۆمەڵەکەی خۆیان کارێکی باش نییە و یاساغە. دیارە هەر کۆمەڵیک دابونەریت و هەڵسوکەوتی تایبەت بەخۆیان هەیە و بەستراوەتەوە بە فەرهەنگ و نەریتی هەرکام لە کۆمەڵەکان. رەنگە شتێک کە لای گرووپێک ئاسایی بێت لای ئەوانیتر نا ئاسایی بێت، بەلام لەناویاندا شتی وەک یەکیش زۆرن. وتەیەکی بەناوبانگ هەیە دەڵێ: **"ئەو شتەی ناخۆازی بەسەرت بێ، بەسەر کەسیشی مەهێنە".**

لە پێکهاتنی شارەکانەوە ئیتر ئەو کونترۆڵ و چاوەدێرییە نزیکە نەدەبیندرا. مرۆڤ کەمتر یەکتریان دەناسی. زۆربەیان بۆ یەکتر بێگانە بوون. حوکمرانەکان بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری شار و راگرتنی ئاسایش ناچار بە دانانی یاسا کران. ئەو یاسایانە کە دەبوو لە لایەن بەشدارانی کۆمەڵگاوە بەڕێوە بچن، دوای

دۆزینەوەی "خەت"، وەک نووسراوە دەست بە دەست و بەرە بە بەرە بەیەکتر دەسپێردران.

بۆ پێشگری لە شەڕ و کێشەی مابەین جیران و یاخود هاوشارییەکان کە بۆ یەکتر بێگانە بوون، دەبوو بە بەشداری پاشا و دوو لایەنی کێشەکان و بەپێی یاسا چارە بکرێن. هەرکام لە لایەنەکان دەبوو ئامۆژگاریی و رێگاچارەکانی پاشا پەسەند بکەن. کە دواتر ئەو کوێخاییەی پاشا وەک پیشە بە دادپەروەرەکان ئەسپێردرا. بۆ بەڕێوەبردنی یاساکان و کورتکردنەوەی دەستی خراپکاران، دادپەروەرەکان ناچار بە دانانی سەزای زۆر گەورە دەکران.
ئیتر ئەمڕۆ باس لە "مافی مرۆڤ" کردن بۆتە شتێکی زانستیی و مرۆڤ ساڵیانی درێژ دەبێ وەک یانە لە زانستگەکان بیخوێنێ تا بە پلەی دادوەری بگات. بە کەرەسەکانی دۆزراوە بۆ ئەو مەبەستە و زانستی پێشکەوتووی ئەوڕۆ، زۆر بە راحەتی دەکرێ کێشەکان و رووداوەکان شی و ڕوون بکرێنەوە. سەزاکانیش کەمتر بوونەتەوە و لە زۆربەی وڵاتانی دنیا سەزای کوشتن یاساغ کراوە. هەرکام لە مرۆڤ، بیروباوەڕیان، دابونەریتیان، بەختیان و چارەنووسیان گرنگن و دەبێ بپارێزرێن. باوەڕ بە مرۆڤایەتیی بۆتە هۆی دانانی یاساکانی مافی مرۆڤ کە دەبێ هەر وڵات و حکوومەتێک رێزی لێبگرێ و بەڕێوەیان بەرێ و پێشلیان نەکات. هەرمرۆڤێک مافی هەیە ئازاد بێ، ئەشکەنجە نەکرێ، ئازادیی بیروباوەڕی هەبێ، مرۆڤ لە بەرامبەر یاسادا وەک یەک بن و یەکسانی مافی ژن و پیاو بەکردەوە بەڕێوە بچێ. هەر مرۆڤێک بتوانێ بە ئازادی پیشە و شوێنی کاری بە ئارەزووی خۆی هەڵبژێرێ، بەو مەرجەی مافی کەسانی تر پێشل نەکات.

مەبەستی مرۆڤ لە هونەر چییە ؟

ئەو کار و دۆزینەوانەی مرۆڤ خۆی پێوە سەرقاڵ کردوە، هەر هەموویان بۆ دیتنەوەی پیداویستی سروشتیی ژیان نەبوون، بەڵکو برێکیان بۆ جوانکاریی بووە، بۆ ئەوە بووە کە خۆیانی پێ خۆشحاڵ کەن، بۆ هەڵاتن لە کاری یەکجۆر و ماندووکەری رۆژانەیان بووە. هونەر لە موزیک و شێوەکارییەوە بگرە تاکو گوتنی شیعر و سەما و شانۆ و دروستکردنی نەخش و نیگار لە پلاستیک و دار و بەرد و یاخود ئاسن دەگرێتەوە. بە گشت ئەوانە دەگوترێ هونەر. هونەرمەندەکان بە هونەرەکەیان نەتەنیا جوانکاریی پێکدێنن بەڵکو هەست بە خوڵقێنەریی دەکەن کە هەستێکی پیرۆزە. هونەر لەمرۆدا بۆتە پیشە. هەرکام لە نەتەوکان هونەری تایبەت بە خۆیان هەیە.

کاری ڕەسەنی هونەری کە تەنیا بە ورەی هونەرمەند و بە مەبەستی جوانکاریی و بۆ دامرکاندنی هەستی دەروونی هونەرمەند خوڵقابێت، لە سەدەی نۆزدەوە و لە ئورووپاوە دەستپێکراوە. پێش و دوای ئەوەش زۆربەی کاری هونەری، یان لایەنی پیشەیی هەبووە یان بۆ خزمەتکردن و ریزگرتنی شا، خوداکان و یان بیروباوەڕەکانی تر پێکهاتوون. کۆنترین مرۆڤی کە هونەریان خوڵقاندوە دەگەڕێتەوە بۆ 20 هەزار ساڵ لەمەوبەر کە لەسەر دیواری ئەشکەوتەکان وێنەی ئەو ئاژەڵانەی راویان کردوون، کێشاویانەتەوە. تا ئەمڕۆش ئێمە نازانین مەبەست لەو کارەیان چ بووە، بەڵام گومانی ئەوە دەکرێ ئەو کارەیان بۆ رێورەسمی سەما و ریزگرتن لە ڕاوچی و دۆعاکردن و یان بە مەبەستی سێحر و جادوو بۆ شانس هێنان لە ڕاوگەکاندا خولقابێت، بۆ کاردانەوەی باشتری جادووکەش،

دەبوو تا ئەو جێگایەی دەکرێ، وێنەکان باشتر و سروشتیتر بایەن.

پەیوەندی زۆر چڕوپڕی هونەر لەگەڵ ئاییندا، بۆتە هۆی وێنەکردنی گەلێک جندۆکە و شەیتانی نادیار کە بە شێوەی مجەسمە و فیگۆر و ... و بۆ ترساندنی خەڵکی زۆر بە ناحەزی و ناشیرینی کێشراونەتەوە. بەو شێوەیە هەوڵی نیشاندان و جێکردنەوەی ئەو جانەوەرانەیان لەناو کۆمەڵگادا داوە. لە پەنا ئەویشدا بەهونەری گێڕانەوە و لاساییکردنەوە ئەوەندەی تر خەڵکییان هانداوە بۆ باوەڕهێنان بەو خوڕافاتانە. بەرە بەرە ئەو گێڕانەوە و لاساییکردنانەوە بووە بە هۆی پێکهێنانی شانۆ و جێیەکی گشتیی بۆ ئاگادارکردنەوەی خەڵکی لە بارودۆخەکان و هەروەها بە مەبەستی رابواردن.

موزیک و سەماش بە نۆبەی خۆیان وردە وردە لە رێورەسمی کۆنی سەما و تەپڵ لێدانەوە کە بە بۆنە جۆراوجۆرەکان وەک کاتی شەڕ یان بۆ رازی ڕاگرتنی خوداکان دەگێران، بە ئەوپەڕی پێشکەوتوویی و فۆڕمی زانستیی خۆیان گەیشتن. هونەری گێڕانەوە زۆر لە خەت کۆنترە و زۆر لەمێژە دایک و باوکەکان چیرۆکیان بۆ منداڵەکانیان گێڕاوەتەوە. هەر وەک چیرۆکی رووداوە مێژووییەکەی سەردەمی بابلییەکان، "گیلگامێش" (3000 ساڵ پێش زایین).

زانست چۆن پێکهات؟

ساڵیانێکی زۆره مرۆڤ سەبارەت بە سروشت بۆ درێژەپێدانی ژیانی زانیاری کۆدەکاتەوە:
کام یەک لە گیا وگژەکان بۆ خوارد دەبن؟ کام یەک لە ئاژەڵەکان مەترسیدارن؟ چۆن دەکرێ ئاژەڵەکان ڕاو یا دەستەمۆ بکرێن؟ چۆن دەکرێ بزانین بارودۆخی کەش و هەوا چۆن دەبێ؟ کەی و چۆن دەبێ دانەوێڵەکان بچێنین تا بەرهەمی باشی لێوەرگرین؟ بە هۆی چاوەدێریی، تاقیکردنەوە و فێربوون، مرۆڤ ئەزموونێکی زۆریان سەبارەت بە ژینگە کۆکردەوە و بەرە بەرە بە منداڵەکانی داهاتوویان ئەسپارد. زۆر زوو دۆزیانەوە کە ڕووداوەکان بە شێوەیەک لە شێوەکان دووپات دەبنەوە. میوەکان لە پەیوەندی لەگەڵ گەرمای هەوادا، لە وەرزێکی تایبەتدا دەگەن، ئەستێرەکانی ئاسمان بەپێی کات وێنەیەکی هاوچەشن بەخۆ دەگرنەوە و دانەوێڵەکانیش لە وەرزی تایبەت چڵ دەدەنەوە.

پێش دۆزینەوەی خەت، زانست ڕەوتێکی زۆر هێدی هەبوو. بەدوای دۆزینەوەی خەت ئەو ڕەوتە زۆر بە خێرایی وەڕێکەوت چونکە زانیاری و ئەزموونی هەزاران زانای ئەم ئەردە بە نووسراوە رادەگیرا و بە وەچەکانی داهاتوو دەسپێردرا. زانیارییەکان وردە وردە هەر زۆر و زۆرتر دەبوون و پێویستی بە ڕێکوپێک کردن و جیاکردنەوە و جێبەجێ کردنیان، یەکێک لە ئەرکە هەرە گرنگەکانی پێکهێنا. لە بواری ئاژەڵ و گیاوگژ دا بەوهۆیەی کە سیستمێکی تایبەت بەخۆیان هەبوو، ئەو ڕێکوپێک کردنە زۆر گرنگ بوو. گیاوگژەکان بەسەر دوو دەستەی گەورەی "دار" و "سەوزی" و

ئاژەڵەکانیش هەروەها بەسەر دوو بەشی "ئاژەڵی سەر زەوی" و "ناو ئاو"، دابەش دەکران.

هەروها ئەزموونەکانی هونەرمەندانی دەستکار، ڕێکوپێک کران. وەستاکارانی بواری بیناسازی تایبەتمەندییەکان و پێوانەکانیان بۆ دروستکردنی بنەماکانی بیناسازی دارِشت. ئاسن سازیی ڕاچێتە (نوسخە)ی چۆنیەتی دروستکردنی ئاسنی تۆمارکرد. پیاوانی دەریا بۆ دۆزینەوەی وشکانییەکان لە ڕێگای ئاوەوە، نەخشەی پێویستیان کێشاوە.
سەرەڕای ئەو هەموو ئەزموون و زانیاری و یاسا نازانستیانەی ئەو کات کە خوداکان وەک لێخوڕ و رێ پێشاندەری ئەم جیهانە دەناسران و ئەو باوەڕە باو بوو کە بەبێ ئەوان دنیا دەشێوێ، باوەڕێک هەبووکە دەیگوت: "دەبێ سروشت وا دارِێژرابێ کە مرۆڤ بتوانێ یاسا سروشتییەکان بدۆزێتەوە". باوەڕ بە تێگەییشتن لە سروشت، واتە فامکردن بەهۆی بیرکردنەوە، تەنانەت تا ئەوڕۆش یەکێک لە پێداویستییە هەرە سەرەکییەکانی زانستە. دیارە زۆریەک لەو بۆچوونە کۆنانەی زانایان وەڕاست نەدەگەڕان، بەڵام هەر ئەو بۆچوونە هەڵانە بوونەتە هۆی بیرکردنەوە و دۆزینەوەی ڕاستییەکان. بەتایبەت بەشداریکردن و دۆزینەوە و پشکنین لەسەر ئەو کەرەسانەی وا هەستی مرۆڤ لە کاتی چاوەدێری باشتر و بەهێزتر دەکەن، یەکێک لە پێشکەوتنە هەرە مەزنەکانی مرۆڤ بوو وەک: دووربینی دوور و نزیک، میکرۆسکۆپ، کاتژمێر، کەرەسی پێوان، بارۆمتر، وڵت متر، تێرمۆ متر و هتد. بە بێ ئەو کەرەسانە، "هەست"ە سروشتییەکانی مرۆڤ بەتەنیایی لە توانایدا نەبوو ڕووداوەکان یاخود ڕاستییەکان بناسێ، لێکیان بداتەوە و بیانپێوێ. ئەوڕۆ ئەو زانیارییانەی بە هۆی ئەو کەرەسانەوە کۆکراونەتەوە، هێندە زۆرن کە هیچ مرۆڤێک

بەتەنیا ناتوانێ سەریان لێدەربێنی. زانایان لەسەر ئەو باوەڕەن کە بە هۆی گەورەبوون و چەند رەهەندیی تەوەرەکان دەبێ هەرکام لەوان خۆیان لە بەشێکی بچووکدا پەروەردە بکەن تا بەڵکو بە شێوەیەکی زانستیی بتوانن وەڵامی پرسیارەکان لە رێگایەکی لۆژیکەوە بدۆزنەوە. تا سەدەی پازدەش مرۆڤ لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە زەوی لە ناوەندی جیهان دایە و هەموو هەسارە و ئەستێرەکان بەدەوریدا دەگەڕێن. نیکولاوس کوپێرنیکۆس لەسەر ئەو باوەڕە بوو کە لە ڕاستیدا هەسارەی زەوی بە دەوری رۆژدا دەگەڕێ، هەروەها چارلز داروین دۆزیەوە کە مرۆڤ تەنیا بەشێکی زۆر کورتی رەوتی گەشەسەندنی ئەم جیهانەیە. ئەمڕۆ سەبارەت بە دنیای گەردیلە بچکوولەکان و بێ کۆتایی بوونی گردون لێکۆڵینەوە دەکەین و دەزانین کە زەوی بەشێکی زۆر بچووکی گەردونە. تەنانەت وا دیارە کە سروشت دەستی مرۆڤی ئاواڵە هێشتۆتەوە بۆ پشکنین، تا بە یارمەتیی بیرکاری بتوانێ یاسا سروشتییەکانیش بدۆزێتەوە. ئەگەر بە دۆزینەوەی یاسا سروشتییەکان باوڕ بە بوونی داهێنەر بۆ دنیا پووچەڵ دەبێتەوە، لە لایەکیترەوە توانایی هێزی کۆنتڕۆڵی مرۆڤ بەسەر دنیا دا دەسەلمێنێ. لەگەڵ ئەوەیکە تاقەمێک لە بیرمەندانی یوونانی مێشکی خۆیان بۆ دۆزینەوەی ناشەفافییەکان وەکارخستبوو، ئەمڕۆ زانیارییەکان بەسەر سروشتدا زاڵ بوون و ئەندازیاران و تەکنەسییەنەکان دنیای تەکنیکیی‌یان وا ئاڵوگۆڕ پێ هێناوە کە مرۆڤ تا ئێستا وا بەهێز نەبووە، وەک ئەوڕۆ دەیبینین.

ئەندازیاران و تەکنەسییەنەکان

گرنگترین دۆزراوەکان کامانن؟

تەمەنی تەکنیک بە درێژایی تەمەنی مرۆڤ کۆنە. زۆریەک لە داهێنانەکان، ئەو کەسانە کردویانە کە تەنانەت توانای نووسین و خوێندنیان نەبووە. هێندێک کەرەسەی بەردێنی دۆزراونەوە کە مرۆڤی 2 میلیۆن ساڵ لەمەوبەر وەک یەکەمین کەرەسە بەکاری هێناون. نزیکەی یەک ملیۆن ساڵە کە ئاگر دۆزراوەتەوە. ئەو داهێنەرە نەناسراو و بێ ناوانە بوون کە کەپر و خانویان دروست کردوە، ئاژەڵەیان بۆ یەکم جار بە نێزە و تیروکەوان لە رێگای دوورەوە کوشتووە، و بە دیتنەوەی چارشێوی کەشتیی(بادەوە) لە وزەی با بۆ وەرێکەوتنی لۆتکە و کەشتی کەڵکیان وەرگرتووە، بینای مەزنیان لە بەردی زۆر قورس دروستکردووە کە دەبوو بە داشقە دەیان کیلۆمەتر رێگا بپێون و بە تەناف و ئەهرۆم (مەڵغە) جێبەجییان بکەن، کەڵکیان لە دەرزی و دەزوو وەرگرتووە بۆ پینە کردن و دوورینی جل و بەرگ لە پێستی ئاژەڵ، رۆشناییان داوە بە تاریکیی ناو ئەشکەوتەکان بەهۆی دروستکردنی لەنتەر، و هتد.

کوورەی بایی، یەکێک لە تاقیکارییە بەراییەکان بوو بۆ کارکردن و فۆرم دان بە کانزا. لە یەکم هەنگاودا بە یارمەتی چەکوش توانراوە فۆرم بە کانزا دیتراوەکانی وەک زێر، زیو یا مس بدەن و دواتر توانیویانە کانزاکان بتوێننەوە و فۆرمیان پێ بدەن و زمووده(ئاودیده)یان بکەن.
زۆربەی داهێنانەکان دەکرێ لە دوو دەستەدا پۆلینبەندی بکەین: یەکەم ئەو داهێنانەی یارمەتیدەرن بۆ هەستیارییە سروشتییەکانی مرۆڤ و پەرەیان بە توانایی لەشی داوە.

دووەم، ئەوانەی هەم بۆ هاسانکاری و راحەتکارین و هەمیش بەردوامی و دڵنیایی دەبەنە سەر. نموونە بۆ دەستەی یەکەم: کەشتی، شەمەنەفەر و فرۆکە، چەکەکان، ئاشی ئاو و با، ماشێنی هەڵم، موتور و وزەگەی ئەتۆمی، کەرەسەکانی کار بە گشتی، چاویلکە، دووربیبی دوور و نزیک، میکرۆسکۆپ، کاغەز، چاپ و تلەفۆن وکامپیۆتر و... . نموونە بۆ دەستەی دووەم : پێویستییەکانی ناو ماڵ بە گشتی، سینەما، شانۆ، تلەڤیزیۆن، رادیۆ، لامپ و کەرەسەی پزشکی و تەواوی ماکە کیمیاییەکانی وەک ڕەنگ و سابوون و جل شۆر و ... .

دەبێ بگوترێ کە داهێنەری شتێکی نوێ(بە مانای لە دایکبوونێکی نوێ) زۆر کەم بوون و زۆربەی داهێنەران بەرهەمی پێشووی ئەوانیتریان بە هۆی زانستی نوێی کیمیا، فیزیک، بیرکاری، ئەلکتریکی و ماگنێتی و رادیۆئاکتیڤ و... دووبارەسازی کردوە و داهێنانی نوێیان لێ دروست کردوون. پێشکەوتوویی لە بواری زانستی و تەکنیکیەوە بەتایبەت لە 200 ساڵی رابردوودا، بەشێوەیەکی هێندە خێرا بووە کە بە تەواوی شێوازی ژیان و ژینگەی کاری مرۆڤی لە زۆربەی وڵاتانی جیهاندا گۆڕیوە. بەتایبەت ئەو گۆڕانکارییە کارلێکەرییەکی زۆری لەسەر پیشەسازی داناوە. جاران پێداویستییەکان بە دەست و لەڕادەیەکی کەم و تەنیا بۆ ناوچە دەوروبەرەکان دروست دەکران، بەڵام ئێستا لە کارخانە و بەهۆی کەرەسە تایبەتەکانی وەک "رۆبۆت" کە زۆر خێراتر لە مرۆڤ کار دەکەن و پێداویستییەکان لە رادەیەکی زۆرتر و بۆ هەموو وڵاتانی دنیا دروست دەکرێت. ساڵی 1908 "هێنری فۆڕد" بۆ بەرزکردنەوەی بەرهەمی کارخانەکەی واتە ئۆتۆمبێل سازی، سیستەمێکی داهێنا کە ئیتر کار لەسەر ئۆتۆمبێل و ساز کردنیان بە شێوەی جووڵانەوە لە بازنەیەکدا و پلە بە پلە و بە بێ راوەستان بەڕێوە دەچوو (بۆ نموونە ئەمڕۆ کارخانەی فۆڕدی

ئاڵمان له 24 کاتژمێردا زیاتر له 2000 ئوتوموبیل دروست دهکا.)

باشیی ئهو شێوه بهرههمهێنانه ئهوهیه که به هۆی زۆریی بهرههمهکه و ئهوهیکه بهرههمهکه وهک جاران تهنیا به دهستی مرۆڤ دروست ناکرێت و بهڵکو به ماشێن(وهک رۆبۆت)، له باری ئابووریهوه بۆ کارخانهدارههرزانتر تهواو دهبێ و لهئاکامدا کڕیار دهتوانێ به نرخێکی ههرزانتر له پێشوو بیکڕێ. خراپی ئهو سیستهمه ئهوهیه که مرۆڤ واته کریکار، بهستراوه به رۆبۆت، ئیتر ئهو بهیهخ وماناىهی جارانی نییه و بههۆی دووپاتهکردنهوهی بهردهوامی کارهکهی، ئیتر توانایی بیرکردنهوه بۆ شتی نوێی تێدا کز دهبێ و گهشه ناستێنێ.

مرۆڤ چۆن وێنا بە دنیای خۆی دەدا؟

داهێنانەکان و دۆزراوەکانی زۆریەک لە نەتەوەکانی ئەم ئەردە، کارلێکەریی راستەوخۆی لەسەر ژیانی هەنوکەیی مرۆڤ داناوە. زۆربەی پێداویستییەکانمان چاولێکەرانە و لاساکردنەوەی نەتەوەکانی‌ترە، جا لە زمانەوە بگرە تاکو پیتەکان و خەت و هتد. بۆ نموونە، پولێنبەندی کات، واتە (60 چرکە، 60 خولەک ..)- لە سۆمێرەکان وەرگیراوە. کاکائۆ، تەماتە، پەتاتە و گەرمەشانی و توتن، دوای دۆزینەوەی ئەمریکا هاتوونەتە ئوورووپا. برینج و چایی، چینی و پەشم، کاغەز و جەمسەرپێو(قوتبنما)، لە چینییەکان بە ئێمە گەیشتووە. ئێمە تەواوی ئەو شتانە و داهێنانەکانمان لە یەکتر وەرگرتووە و زۆر بەئاسایی کەڵکیان لێ وەردەگرین.

دنیای ئەمڕۆی ئێمە، "مرۆڤ" دیاریی دەکەن نەک وەک پێشوو "سرووشت". دیارە ئەوە قازانج و زەرەری خۆی هەیە. هەر شتێکی پێمانخۆشبێ لە هەر وەرزێکی ساڵدا دەتوانیین بیکڕین. تەنانەت لە وەرزی زستانیشدا دەتوانین زۆربەی میوە و سەوزەکانی کە لەگۆشەیەکی دیکەی ئەم ئەردە بەرهەم دێت، بکڕین. مرۆڤی ئەمڕۆ بەهۆی تەکنیکەوە زۆر خێراتر لەجاران کار و پێداویستییەکانیان جێبەجێ دەکەن. بە ئۆتۆمبێل و شەمەنەفەر و فڕۆکە دەتوانیین لە کاتژمێرێکدا لەم سەری دنیاوە بۆ ئەوسەری بڕۆن. زۆر لەمێژ نییە کە مرۆڤ بۆ هاتوچوو کردن دەبووا کاتێکی زۆر تەرخان بکەن و بۆ سەفەری رێگای دووریش خەرجەکەی هێندە زۆر دەبوو کە تەنیا دەوڵەمەندەکان دەیانتوانی لە باری ئابوورییەوە دەرەقەتی بێن. ئیتر وەک جاران ماوەی کار کردن زۆر نییە. بۆ نموونە لە ئاڵمان ماوەی کارکردن لە حەوتوودا 38 تا 40 کاتژمێرە کە لەمەوپێش، 60 تا

70 کاتژمێر بووە. بەهۆی ئەوەیکە ماشێنە پیشەسازییەکان زۆربەی کارەکانیان وەئەستۆی خۆیان گرتووە، مرۆڤ کاتی کاریان کەم دەبێتەوە و دەتوانن بۆ رابواردن لەگەڵ بنەماڵەکەیان کاتی زیادتر تەرخان کەن. تا چەندساڵ لەمەوبەر لە ئورووپا بەهۆی نەبوونی شتومەک، برسییەتیی بەرۆکی خەڵکی گرتبوو. بەڵام ئێستا بەرهەمەکان زۆر لەوە زیاترن کە مرۆڤ پێویستییان پێی هەیە. جاران بۆ ناردنی نامە و گەیشتنی بە مەنزڵ، حەفتە و تەنانەت مانگی دەکێشا. ئەمڕۆ بەهۆی تلەفوون و فاکس و کامپیوتر لە چرکەیەکدا دەنێردرێ. رادیۆ و تلەڤیزیۆن و مێدیاکان، هەواڵی رووداوەکانی جیهان ڕادەگەیێنن. مرۆڤ ئاگای لە تەوای دنیا هەیە. بە هۆی مانگی دەسکرد لە هەر گۆشەیەکی دنیا شتێک رووبدا، لە ماوەیەکی کورتدا هەموو جیهان لێی ئاگادار دەبن. بەهۆی خورادەمەنی باشتر لە جاران و پاک و خاوێنی و هەروەها بوونی دەوا و دەرمان، ماوەی ژیانی مرۆڤ بەرزبۆتەوە. تەمەنی مامناوەندی لە ئاڵمان بۆ پیاو 78 و بۆ ژن 82 ساڵە. بە گشتیی، مرۆڤی هەنوکەیی زۆر باشتر و سالم تر لە وەچەکانی پێشووی خۆی ژیان بەسەردەبا.

ئايا مرۆڤ ژینگە توونا دەکا؟

ژیانی ئەمڕۆی ئێمە سەرەڕای ئەو هەموو قازانجانەی باسمان لێکرد، لایەنی خراپ و زەرەریشی هەیە. بەهۆی پیشەسازی و گەورەبوونەوەی چوارچێوەی کار و دووربوونی جێگای کار لە ماڵەوە، سەرەڕای کەم بوونەوەی ماوەی کار، مرۆڤ ئیتر وەک جاران لەماڵێ و نزیک ژینگەیان کار ناکەن و تەنانەت هەندێکیان، بە کاتژمێر لە جێگای کاریان دوورن. ئەوە لە لایەکەوە پێویستی بە "کاتی زۆر" و "وزە"وە هەیە و لە لایەکیتریشەوە بەهۆی هاتوچووی زۆر، بەتایبەت لە شارە گەورەکان، ژینگە پیس دەکرێت. بۆ بەرهەمهێنانی هەرچی زۆرتری پێداویستییەکان بەتایبەت لە بواری کشتوکاڵ و ئاژەڵداری، ماکەی کیمیایی بۆ لەناوبردنی ئافەت بەکاردەهێندرێ کە ئەوە کارلێکەری نەرێنی لەسەر بەرهەمەکان دادەنێ. بۆ دابینکردنی خواردەمەنی، بەراز و گوێلک و مانگا و مریشک بە شێوەی کارخانەیی پەروەردە دەکرێن کە دەبێتە هۆی ژیانێکی کورت و ناخۆش و ناسورشتی بۆ ئەو ئاژەڵانە.

دیارە هەروەک گوتمان مرۆڤ بەهۆی کەم بوونەوەی ماوەی کار، کاتێکی زیاتریان بۆ ڕابواردن هەیە. بەڵام بە داخەوە زۆربەیان ناتوانن لەو کاتانە بە باشی کەڵک وەرگرن. هەندێکیان بە دیاریی تلەڤیزیۆنەوە دادەنیشن و تاقەمێکیش کاتیان بە کڕینی شتی بێ کەڵکەوە ڕادەبوێرن. کەسانێکیش لە بێکاری ڕوو دەکەنە مەیخانەکان و دەبنە ئەڵکۆڵیی یاخود پەنا بۆ مادە سڕکەرەکان دەبەن. تەنانەت هێندێکیش دەست دەکەن بە کاری خراپ و پیاو کوژی.

شارەکان بەردەوام گەورەتر دەبنەوە و بە داخەوە هەرچەند گەورەتر بنەوە بەو رادەیەش بێ بەزەیی و ئاکاری مروڤانە کەمتر دەبێتەوە. جیرانەکان یەکتر ناناسن. تەنانەت ناوی یەکتر نازانن. پەیوەندیی راستەوخۆی مرۆڤی کە یەکتریش دەناسن بەهۆی دنیای کامپیۆتر لێک کشاوەتەوە. بەهۆی زۆربوونی ئۆتۆمبێل و تەنگبوونەوەیماڵەکان ئیتر منداڵەکان لە شارە گەورەکاندا مەودای یاریکردنیان لە شوێنە سروشتییەکاندا نییە و ناچار بە یاری لە پارکە سازکراوەکان دەکرێن.

تەکنیک و پێشکەوتن ئەگەر لە لایەکەوە ژینی مرۆڤیان ئارامتر و باشتر و ئاسانتر کردۆتەوە، بەڵام بەداخەوە لەلایەکیترەوە بەهۆی سازکردنی چەکی لەناوبەر کە لە رێگای دوورەوە دەتوانێ بە چرکەیەک شارێکی گەورە توونا بکات، مەترسییان بۆ مرۆڤ سازکردووە.

کۆی رێکلامەکان کارێکیان کردوە کە خەڵک زۆر لەوە زیاتر شت دەکڕن کە پێویستییان پێی هەیە. ئەوە بۆتە قەرزدار بوونی تاکەکان و چوونە ژێر باری قەرزی بانکەکان. تازە ئەو شتانەی دەیکڕن هێشتا کەڵکێکی وایان لێ وەرنەگرتوە کە فڕێی دەدەن و زبڵی لێ ساز دەکەن کە بەداخەوە بەشێکی زۆری ئەو زبڵانە لە ماکەی کیمیایی دژ بە ژینگە پێکهاتوون. لێرەوارەکان لەناو چوون، زێ و زەریاکان پیس کراون، کارێکی وامانکردوە کە بە هۆی پیس بوونی کەش و هەواوە، ژیانی زۆریەک لە ئاژەڵ و باڵدارەکانمان خستۆتە مەترسییەوە. بەهۆی سوتاندنی ماکەکان و هاتوچووی لە رادەبەدەری ئۆتۆمبێلەکان و دووکەڵی کارخانە و وزەگەکان، ئاڵوگۆڕمان بەسەر کەش و هەوای زەویدا هێناوە. بە هەڵکشانی پلەی گەرمای زەوی، بیابانەکان بەرفراوانتر دەبن، بەفری جەمسەری زەوی

دەتوێتەوە و ئاوی زەریاکان بەرزدەبنەوە، پێشبینی دەکرێ کە لە چەند دەیەی داهاتوودا شارەکانی لێواری ئاوەکان دەکەونە ژێر ئاوەوە.

ئایا دەتوانین ژینگە و زەوی رزگار بکەین؟

هۆی جۆراوجۆری ئەوکارەساتانەی بەسەر ژینگەدا هاتووە: سەرەڕای گیرۆدەبوونی لە ڕادەبەدەری پارەپەیداکردن و دەوڵەمەندتر بوون، لە پێش هەمووشتیکەوە، ئاوڕ نەدانەوەی مرۆڤە بەرپرسەکانە کە دەبوو بە چاوەدێری، بیانتوانیبایە هەوساری زۆربوون و پەرەسەندنی ڕێژەی مرۆڤ کونترۆل بکەن. مرۆڤ لە ژیانیدا هەمیشە ناتەبایی لەگەڵ سرووشتدا هەبووە. هەر بۆیەش زۆر شتی دۆزیوەتەوە، بەڵام ئەو شتانەی داهێنەرەکان بە مەبەستی ئەرێنی دۆزیویانەتەوە، لەئاکامدا و بە پێی تێپەڕبوونی کات، کەڵکی نەرێنی لێ وەردەگیرێ و کێشە بۆ کۆمەڵگا ساز دەکات.

بۆ نموونە، کاتێک کشتوکاڵ دۆزرایەوە، هیچ کەس نەیدزانی کە ئەوە دەبێتە هۆی پێکهاتنی شارستانییەت و پاشان پێکهاتنی شارە گەورەکان. کاتێک ئۆتۆمبێل دروستکرا تەنیا بە مەبەستی تەناهی هاتوچوو کردن بوو، ئەوکات کەس شیمانەی نەدەکرد رۆژێک دێ کە بە دووکەڵەکەی لێرەوار لەناو بچن.
بە داخەوە پرۆسەی توونا کردنی ژینگە و لە نەهایەتدا زەوی، دەمێکە دەستیپێکراوە. سەرڕای ئەویکە زۆر سەبارەت بەو کارەساتە ئاخەفتن دەکرێ و مرۆڤ و هویەکان و مەترسییەکان دەناسێت، ئینترسەی سیاسی و ئابووری جیهانی تا ئەورۆ نەیهێشتووە رێگا چارەیەک بۆ ئەو کێشە گرنگە بدۆزرێتەوە.
بڵاوبوونەوە و بەرزبوونەوەی لە ڕادەبەدەری حەشیمەتی سەر زەوی لە چەند سەدەی ڕابردوودا، یەکێکیتر لەو هۆیانەیە کە نەتوانین بە چاوێکی گەشبینەوە سەیری داهاتوو بکەین. 8 هەزار ساڵ بەر لە زایین تەنیا 7 میلیۆن کەس لەسەر زەوی

دەژیان. ساڵی 1800 نزیکەی یەک میلیارد و ساڵی 1930، دوو جار پتر، واتە گەیشتە 2 میلیارد کەس. لەو ماوە کورتەی دواییشدا بۆتە 6 میلیارد.

ئەمڕۆ سەرەڕای فراوانی خواردەمەنی بۆ هەموو مرۆڤ لە سەر زەوی، لە ڕۆژدا نزیکەی 40 هەزار منداڵ لە برسان دەمرن. لە وڵاتە پیشەسازییەکاندا، کە ئاڵمانیش یەک لەوانە، بە هەڵسەنگاندن لەگەڵ جێگاکانیتر زیاتر لە پێویست "خواردەمەنی"، "وزەکان" و "ماکەی خام" بەکاردەهێندرێ . ڕەنگە ئێستا برسی بوونی هێندێک لە مرۆڤ بەهۆی بەشکردنی نادادپەروەرانە بێت، بەڵام بەپێی پێشبینییەکان ماوەیەکی زۆر ناخایێنێت و ئیتر خواردەمەنی بەرادەی پێویست بۆ هەموومان نامێنێ. ئەوەش دەتوانێت ببێتە کێشەیەکی گەورەی مابین باشوور و باکوور، یاخود فەقیر و دەوڵەمەند.

سەرەڕای ئەوهەموو کێشانە دەتوانین هیوادار بین ژینگە و زەوی ڕزگار بکەین:

- ئەگەر نەتەوەکان چارەسەرکردنی کێشەکانیان لە ڕێگای شەڕەوە نەکەن و پارەی پێویستیی ئەو شەڕانە بۆ ئاوەدانکردنەوەی ژینگە، خواردەمەنی، دەوا و دەرمان و قوتابخانە تەرخان بکەن،
- ئەگەر بتوانین پێش بە زۆربوونی حەشیمەت بگرین،
- ئەگەر مرۆڤی وڵاتە دەوڵەمەندەکان، یارمەتیی وڵاتانی جیهانی سێەم بدەن،
- ئەگەر تەکنەلۆژیا بە قازانجی ژینگە بۆ هاتوچوو و کشتوکاڵ و ... داهێنانی نوێ بکات.

خاوێن ڕاگرتنی ژینگە تەنیا ئەرکی سیاسەتوانان نییە. هەرکام لە ئێمە بۆ بەرگری لە توونابوونی ئەم جیهانە دەتوانیین هەنگاوی بۆ هەڵێنینەوە:

- ئێمە دەبی لەو کەرەسە و ئامێرانەی بۆ ژینگە زەرەریان هەیە کەڵک وەرنەگرین و بەکاریان نەهێنین.
- زبڵ و خاشاک کەمتر پێک بێنین و تا ئەو جێگایەی دەکرێ، دەست بە وزەوە بگرین و لەخۆوە بەکاری نەهێنین.
- دەبێ هەوڵ بدەین ژینگە ڕێکوپێک بکەین.

دەنا دەبێ چاوەڕوانی ئەوە بین کە هاتنی ئاخرین وەچەی ئینسانەکان، واتە "هۆمۆ ساپیەنس" بۆ سەر گۆڕەپانی ئەو ئەردە تەنیا هاتنێکی کاتیی بووە و ڕۆژێک لە ڕۆژان تووونا دەبێ، چونکە سەرەڕای ناسینی هۆیە نابوودکەرەکانی خۆی، هەوڵی پێشگیریی نەداوە!